

Ҳ. НЕЪМАТОВ, Р. РАСУЛОВ

ЎЗБЕК ТИЛИ СИСТЕМ ЛЕКСИКОЛОГИЯСИ АСОСЛАРИ

(ОЛИЙ УҚУВ ЮРТИ ТАЛАБАЛАРИ УЧУН ҚУЛЛАНМА)

Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги тасдиқлаган

ТОШКЕНТ «УЎҚИТУВЧИ» 1995

Н 44

Неъматов Ҳ., Расулов Р.

Ўзбек тили систем лексикологияси
асослари: Олий ўқув юрти талабалари
учун қўлланма.— Т.: Ўқитувчи, 1995.—
128 б.

1. Автордош.

ББК 81. 2Ўз—3

460200000—186 111—95
Н 353(04)—95

© «Ўқитувчи» нашриёти, 1995

ISBN 5-645-02377-3

КИРИШ

XX аср тилшунослик фанидаги кескин бурилиш нимадан иборат? Бу тилга тизим сифатида ёндашиш ҳамда тил ва нутқ ҳодисаларини фарқлашдан иборатдир. Назариётчи тилшуносларнинг ушбу саволга шундай жавоб беришлари айти ҳақиқат. Бинобарин, тил ва нутқ ҳодисаларини фарқлаш, тилга тизим сифатида ёндашиш, тилни тизим қонуниятлари асосида ўрганиш тилшуносликда катта бурилиш ясади ва тилшунослик фанининг ривожига жиддий туртки бўлди. Бу ҳақда қатор асарлар ёзилди (1, 2, 3, 4, 5)¹.

Систем тилшуносликка швецариялик тилшунос олим Фердинанд де Соссюр (1857—1913) асос солди. Соссюрнинг вафотидан сўнг уч йил ўтгач, унинг таълимоти шоғирдлари Шарль Балли ва Антуан Сешелар томонидан тўпланиб, «Умумий тилшунослик курси» (6) номи остида француз тилида нашр қилинди. Айти вақтда бу асар инглиз, немис, итальян, испан, рус, румин ва бошқа тилларга ҳам таржима қилинди. Шу кунгача Соссюр таълимоти билан боғлиқ бўлган тилшунослик мактаблари ва йўналишлари «структур тилшунослик» (7), «систем (ёки системавий) тилшунослик», «систем-структур тилшунослик» каби умумий атамалар билан номланиб келинмоқда. Аммо бу йўналишлар яхлит, бир бутун эмас. Улар бир неча оқим ва мактабларга бўлинади. Уларнинг ҳар бири турлича (чунончи, глоссематика, функционал лингвистика, дескриптив лингвистика ва ҳ. (1, 2, 3, 4)) номлар билан аталмоқда. Айти вақтда бу йўналиш ва мактабларнинг барчасида умумий томонлар бўлиб, бу тил ва нутқни фарқлашда, тилга тизим си-

¹ Ушбу рақамлар адабиётлар рўйхатидаги манбалар билан боғлиқ.

фатида ёндашишда кўринади. «Анъанавий (традицион) тилшунослик» ва «ҳозирги тилшунослик» деб ўзаро қарама-қарши қўйилиши ҳам аслида систем тилшуносликнинг шаклланиши ва ривожланиши билан боғлиқ ҳолда юзага келди. «Ҳозирги тилшунослик» дейилганда, Ф. де Соссюр таълимотига асосланиб, иш олиб бориш йўллари, таҳлил усуллари тушунилса, «анъанавий тилшунослик» дейилганда, XIX асрнинг бошларида Г. Остгоф, К. Бругман, Г. Пауль, Я. Гримм таълимотларида шаклланган, рус тилшунослигида Ф. Ф. Фортунатов (1848—1914), А. М. Пешковский (1878—1933), В. В. Виноградов (1895—1969)лар таълимотида юксак чўққиларга кўтарилган тилни таҳлил этиш усул ва йўллари тушунилади. Рус тилшунослиги орқали айни таҳлил усуллари ва йўллари туркийшуносликка, жумладан, ўзбек тилшунослигига ҳам катта таъсир кўрсатди. XX асрнинг 30—60-йиллари янги ўзбек тилшунослигининг шаклланиши ва ривожланишига асос бўлди. «Ҳозирги» ва «анъанавий» тилшунослик дейилганда, айнан мана шулар назарда тутилади. Ўзбек тилининг анъанавий лексикологияси Ф. Камолов, З. Маъруфов, Я. Д. Пинхасов, С. Усмонов, Ш. У. Раҳматуллаев, А. П. Ҳожиев ва бошқалар номлари билан боғлиқ бўлса (қар. 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14), систем лексикология Ш. У. Раҳматуллаев (15, 16), И. Қўчқортоев (17, 18), Э. Бегматов (31, 32), А. А. Цалкаламанидзе (19, 20); Р. Расулов (21, 22, 23), И. Абдураҳмонов (24), С. Г. Ғиёсов (25, 26, 27), Б. Жўраев (28), Р. Сафарова (29), М. Ж. Нарзиева (30), Ш. Орифжонова, З. Юнусова, Х. Саидова каби тадқиқотчиларнинг номлари билан боғлиқдир. Ушбу тадқиқотлар ўзбек тилшунослигида систем лексикология асосларини айни қўлланмада умумлаштириб, олий ўқув юртлари талабалари диққатига ҳавола этишга имконият яратди. Ишончимиз комилки, ушбу қўлланма ўзбек тилшунослигида систем таҳлил усулининг, йўналишининг кучайишига хизмат қилади.

Шуни таъкидлаш лозимки, систем тилшунослик, жумладан, систем лексикология таҳлил усули ва йўлларига кўра кўп жиҳатдан аник фанларга (физика, химия, математикага) ўхшайди. Шунинг учун ўрта мактабнинг V—IX синфларида бериладиган тил ҳақидаги назарий ва амалий билимларга тўлиқ эга бўлмай туриб, систем лексикологияни ўзлаштириш мумкин эмас. Шунингдек, систем лексикологияни тўла ўзлаштириш учун ўрта

мактабда «Жамиятшунослик» фанидан ўтиладиган тушунчаларни, жумладан, «Онг ва олам ҳақида фалсафий билимлар», бўлимни билиш талаб этилади. Агар талабаларимиз «Диалектик материализм» дарслигини ўқиш ва ўқишдан бошласалар, мақсадга мувофиқ бўлади.

Систем лексикология систем тилшуносликнинг бир қисмидир. Шунга кўра ўқувчиларимиз проф. А. Абдуазизовнинг 1992 йилда нашр этилган систем фонология ва морфология таҳлилига бағишланган иши билан танишиб чиқсалар, систем таҳлил усулларини чуқурроқ ўзлаштирадилар ва систем лексикология асосларини янада осонроқ эгаллайдилар.

Қўлланмамиз «Ўзбек тили систем лексикологияси асослари» деб номланган бўлса ҳам, бунда бевосита систем лексикологияга оид маълумотлар қўлланма мазмунининг 70—75 фоизини ташкил қилади. Қолган 25—30 фоизи систем тилшунослик тушунчаларининг изоҳидир. Хусусан, ишнинг биринчи боби шу масалага қаратилган. Чунки систем тилшуносликнинг асосий тушунчалари ҳозирги ўзбек тилшунослигида кенг оммалашмаганлиги туфайли биз шундай иш юритишни лозим топдик. Акс ҳолда қўлланмада берилган илмий-назарий маълумотларнинг талабаларимизга етиб бориши ниҳоятда мушкулдир. Умидвормизки, 5—10 йилдан кейин талабаларимиз «Тилшуносликка кириш» фанидан систем тилшуносликнинг асосий тушунчаларини тўлиқ эгаллаб оладилар ва ушбу қўлланмада берилганидек, бундай маълумотларни такрорлашга ўрин қолмайди. Ҳозирча эса мўлжалдаги умумий маълумотлар фанимизнинг илдамлашиши учун жуда зарур.

Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, узоқ йиллар давомида систем тилшунослик таҳлил усуллари асосида ўзбек тили қурилишини ўрганишга бағишлаб, ўзбек тилида ёзилган ишларда (асосан, илмий мақола ва китобларда) систем тилшуносликнинг асосий тушунчаларини ифодаловчи атамалар рус тилидан ёки рус тили орқали бошқа тиллардан олинган олинмалар эди. Бу ишларда оппозиция, оппозиция маркази, синтагматика, парадигматика, денотация, коннотация, оттенка, парадигма, денотат, сигнификат, десигнат ва ҳ. к. каби ўнлаб терминлар — олинмалар шундайлигича ишлатилиб келинди. Ҳозирги давр талабларини ҳисобга олиб, биз бу олинмаларни ўзимизга яқин сўзлар билан алмаштирдик.

Биобарин, бундай сўз алмаштиришларнинг барчасини ҳам муваффақиятли чиққан деб айтилмаймиз. Ўзбек тилшунослигида ишлатилган олинмаларни баъзи ўринларда қавсда келтирдик.

I БОБ.

АСОСИЙ ТУШУНЧАЛАР ВА ТАҲЛИЛ УСУЛЛАРИ

1-§. Систем лексикология тилни тизим сифатида тушунувчи систем тилшуносликнинг таркибий қисми бўлганлиги сабабли систем тилшуносликнинг асосий тушунчалари билан танишмасдан туриб, систем лексикология билан шуғулланиш, уни ўзлаштириш мумкин эмас. Шунга кўра ишимизнинг айна бёбида шу масалага тўхталамиз. Ушбу боб систем лексикологияга, умуман, тилни тизим сифатида ўрганишга кириш вазифасини ўтайди.

Систем тилшуносликнинг анъанавий тилшуносликдан фарқи нимада? Систем тилшунослик тилга тизим сифатида ёндашади, тизим қонуниятлари асосида тил, унинг бирликлари ва ҳодисаларини талқин этади. Нутқ фаолияти маҳсулида умумийлик ва хусусийликни, моҳият ва ҳодисани, имконият ва воқеликни фарқлайди. Шу сабабли систем тилшунослик билан шуғулланиш, уни таҳлил этиш учун диалектиканинг қайд этилган тушунчалари билан чуқур танишган бўлишимиз шарт. Систем тилшунослик нутқ фаолиятини учга: «тил — меъёр (норма) — нутқ»қа ажратади (33, 34).

2-§. Тил бевосита кузатишда берилмаган. У жамият аъзоларининг онгида мавжуд бўлиб, уларнинг барчаси учун тайёр, умумий, мажбурий бўлган, фикрни шакллантириш ва уни ифодалашга хизмат қиладиган бирликлар ва уларнинг ўзаро муносабатлари ҳақидаги тасаввурлар йиғиндиси сифатида қаралади.

Нутқ тилнинг намоён бўлиши, рўёбга чиқиш, воқеланиш шакли бўлиб, у бевосита кузатишда берилган, моддий (табiiй, физик) шаклга эгадир.

Меъёр (норма) — тил бирликларини нутқнинг у ёки бу кўринишида ишлатиш қонуниятлари ва имкониятлари бўлиб, улар жамият томонидан белгиланган ва аниқлангандир. Бу учта таърифдаги кўпгина томонлар муайян изоҳни талаб қилади. Шулар ҳақида тўхтаб ўтамиз. Дастлаб тилга берилган таърифдаги бир қатор тушунчаларни аниқлаймиз, изоҳлаймиз.

3-§. Бевосита кузатишда берилган (берилмаган) — диалектик таълимотда (диалектиклар Ибн Рушд, Абу Ало Алмаарий, И. Кант, Ф. Гегель ва бошқаларнинг

асарлари ва тасаввуф таълимотларида) бутун борлиқ иккига — бевосита кузатишда берилган, муайян моддий шаклга эга бўлган хусусийликларга (воқеликлар, ҳодисаларга) ва шу хусусийликларнинг орқасида турган умумийликларга (моҳият, имкониятларга) ажратилади.

Хусусийликлар моддий шаклга эга бўлганлиги учун уларни кўриш, сезиш, ёзиш, ўлчаш мумкин. Сезги аъзоларига таъсир эта оладиган, ўлчаш мумкин бўлган ҳар қандай нарса «бевосита кузатишда берилган» дейилади. Масалан, (*Мен хат ёздам*), гапани ёзсак ёки талаффуз этсак, имо-ишора билан тасвирласак, у бевосита кузатишда берилган, моддий шаклларга эга бўлган ҳодиса бўлади. Унинг моддий шакли ҳар хил бўлиши мумкин. Ёзувда бу ҳарфлар тизмаси, тиниш белгилари, катта ва кичик, қўшиб ёки ажратиб ёзиш, талаффузда эса ҳаво тўлқинлари, оҳанг, бирликлар орасида қисқа тўхташ (пауза), имо-ишорада қўл, кўз, юз, лаб ва ҳ. к. аъзоларининг турли хил ҳаракатларидир. Буларнинг барчаси бевосита кузатишда берилган, ўлчаш мумкин бўлган ҳодисалардир (воқеликлар, хусусийликлардир). Систем тилшунослик буларнинг барчасини, жумладан, (*Мен хатни ёздам*) гапани ҳам нутққа, нутқий ҳодисаларга киритади. Лекин диалектиклар таълимотига кўра бевосита кузатишда берилган ҳодиса (воқелик, хусусийлик) асосида моҳият (имконият, умумийлик) ётиши керак. (*Мен хатни ёздам*) гапида қандай умумийлик бор?

Диалектика нуқтаи назаридан бу савол нотўғри қўйилган. Диалектиклар таълимотига кўра ҳар бир хусусийликда (воқеликда, ҳодисаларда) юзлаб умумийликларнинг зарралари (юзага чиқиш шакллари) бирлашади ва бир хусусийликни ташкил этади. Шунинг учун юқоридаги савол «қандай умумийлик бор» эмас, балки «қандай умумийликларнинг юзага чиқишлари, кўринишлари бор?» деб тузатилиши керак⁺.

⁺ Биз кунда юзлаб турли хилдаги дарахтларни кўрамиз. Буларнинг барчаси хусусийликдир. Лекин бизнинг онгимизда бутадан танаси борлиги ва катталиги билан фарқланувчи, мевали ёки мевасиз, барги, шохи, илдизи бор ўсимлик — «дарахт» умумийлиги ҳам мавжуд. Ҳар бир якка дарахт шох, барг, тана, илдиз ва ҳ. к.лардан иборат. Онгимизда эса «барг», «шох», «илдиз», «тана» умумийликлари ҳам бор. Демак, ҳар бир якка «дарахт»да нафақат (дарахт) умумийлиги, балки (илдиз), (шох), (барг) умумийликлари ҳам рўёбга юзага чиқади. Шунинг учун истаган хусусийлик бир неча умумийликлар зарраларининг барқарор йиғиндисидир.

(*Мен хатни ёздим*) мисолига қайтамиз. (*Мен*) сўзи-ни оламиз. Бу ёзилган (ёки талаффуз этилган), яъни нутқий моддий ҳодиса. Лекин бизнинг онгимизда «Мен» тасаввури ва тушунчаси, умумийлиги бор⁺⁺ ва бу «Мен» истаган сўзловчи учун унинг ўзи, қолган барчалар учун эса сўзловчидир. Шу жиҳатдан «мен» онгимизда муайян умумийлик сифатида бир томондан «сен» ва «у» тушунчалари ва умумийликларига, иккинчи томондан «биз»га қарама-қарши туради.

Демак, (мен) нинг онгимиздаги яшаш ҳолати:

1- жадвал

«мен» : «биз»

«сен»

«у» ⁺⁺⁺

1- жадвалда берилган ҳолат бевосита кузатишда берилмаган, бизнинг онгимизда мавжуд бўлган умумийликларнинг (моҳиятларнинг, имкониятларнинг) ўзаро муносабатидир. Биз буни ақлий йўл билан аниқлашимиз мумкин.

«Мен» каби «хат»нинг ҳам онгимиздаги моҳияти унинг узоқ ва яқин муносабатлари чизмасидан ақлий таҳлил асосида очилади. Чунончи, «хат»нинг муносабатлари 2- жадвалда берилган.

2- жадвал

«хат» : «мактуб» : «нома» : «рисола» : «иншо»
[кичик ҳажмда ёзилган асар]

«хат»нинг моҳияти, умумий маъноси 2- жадвалдаги сўз ва тушунчалар орасидаги муносабатлардан очилиши мумкин. Худди шунингдек, [-ни], [ёз], [ди], [-м] каби

⁺⁺ Нутқ бирликлари ва ҳосилаларини (хусусийликларни, воқеликларни, ҳодисаларни) тил бирликлари (умумийликлар, имкониятлар, моҳиятлар)дан фарқлаш учун нутқ бирликларини юмалоқ (()), тил бирликларини тўғри ([]) қавслар ичида берамиз. Тафаккур бирликлари қўштирноқ ичида берилади.

⁺⁺⁺ Иккита бирлик орасидаги икки нуқта бу бирликларнинг ўзаро қарама-қарши қўйилганлигидан, зиддиятидан дарак беради.

бирликларнинг ҳам ўз умумийликлари бор ва уларнинг ҳар бири маълум бир муносабатлар тизимидан (система-сидан) ақлий таҳлил йўли билан очилади ва бевосита кузатишда берилган бўлмайди. (*Мен хатни ёздим*) нутқий ҳосиласида (гапида) булардан ташқари, ўзак ва қўшимчаларнинг ўзаро бирикишлари, гап қурилиши, сўз бирикмалари ҳосил қилиш билан боғлиқ бўлган яна бир қатор умумийликларнинг зарралари — юзага, рўёбга чиқиш, воқеланиш шакллари мужассамлашган ва биз буларнинг барчасини таҳлил этиш имкониятига эга эмасмиз.

Тил ва нутқнинг фарқланишидаги биринчи, бош мезон «бевосита кузатишда берилмаганлик (умумийлик, имконият, моҳият)» ва «бевосита кузатишда берилганлик (хусусийлик, воқелик, ҳодиса)»дан иборатдир.

4-§. «Маълум бир жамиятнинг барча аъзолари учун тайёр, умумий ва мажбурий бўлган» бу тушунча ҳам муайян изоҳни талаб этади. (*Сувчи*) сўзини олиб кўрайлик. Бу сўз нималардан иборат? Бу саволга жавоб бериш қийин эмас. (*сувчи*) уч нарсанинг бирикишидан ясалган:

1) *сув* — суюқликнинг номи;

2) *-чи* — шахс оти ясовчи қўшимча;

3) маълум турдаги қўшимчаларнинг маълум хилдаги ўзакларга (жумладан, нарса номларига) қўшилиб, шу нарса-предмет билан шуғулланувчи (алоқадор) шахсни атаб келувчи сўз ясай олиши ҳақидаги қоида⁺.

Демак, (*сувчи*) ясама сўз бўлиб, у [*сув*], [*-чи*] каби бирликлар ва қоидадан иборат. Буларни ўзбек тили жамиятининг ҳар бир аъзоси шу жамиятдан тайёр ҳолда олади ва жамиятда қабул қилинган шакл ва вазифада ишлатади. У маълум хилдаги суюқликни [*сув*] деб номлаши шарт. [*сув*] ўрнида (вассер) ёки (тезоб) сўзини ишлатса, жамият уни ё тушунмайди, ё тузатиб қўяди. Чунки (вассер) ўзбек жамияти учун эмас, немис жамияти учун хосдир. (тезоб) эса ўзбек жамиятида махсус кимёвий суюқлик (кислота)ни англатади. У (*сув*)дан бутунлай фарқ қилади.

Айтилганларга кўра тил бирликларини шахс ясамайди, балки тайёр ҳолда жамиятдан қабул қилади ва белгиланган шакл ва вазифаларда ишлатади. Шулар асо-

⁺ Буни шартли равишда «[от+чи] = (шахс оти)» деб кўрсатиш мумкин.

сида нутқий ҳосилалар ясайди. Масалан, [хат]ни [-ни] қўшимчаси билан бириктиради ва (хатни) ҳосиласини ясайди, уни жамият томонидан белгиланган ўринларда ишлатади. Маълум бўлдики, «Жамият аъзолари учун тайёр, умумий ва мажбурий» деганда мана шулар тушунилади.

5-§. Таърифдаги изоҳ талаб этадиган учинчи тушунча «фикрни шакллантириш ва уни ифодалашга хизмат қиладиган бирликлар» тушунчасидир. Ушбу таъриф диалектиканинг шакл ва мазмун муносабатлари ҳақидаги таълимоти билан бевосита боғланади. Тил бирликлари нафақат мазмун, вазифа томонига, балки муайян моддий (шакл) томонига ҳам эгадир. Моддий томон (субстанция) ҳақидаги тасаввур фикрни, онг бирликлари — тушунча ва тасаввурларни шакллантиради, бир моддий қобиққа «жойлаштиради». Бу моддий қобиқ, шакл нутқда турли кўринишларда (чунончи, оғзаки нутқда ҳаво ёки электромагнит — радио тўлқинлари, ёруғлик сигналлари), ёзма нутқда ҳарфлар, тиниш ва бошқа ёзув белгилари (чунончи, математик, физик, кимёвий ва ҳ. к. шартли белгилар), имо-ишора нутқда турли ҳаракатлар орқали юзага чиқади. У фикрни шакллантирибгина қолмай, балки уни маълум бир масофага етказишга, ўзидан ташқарига чиқишга, таъсир этишга, ўзгаларнинг қабул қилишларига имкон беради. Шунга кўра «фикрни шакллантириш» тушунчаси тил бирликларининг, албатта, маълум бир моддий томонга эга эканлигига ишора қилиб туради. Аммо айна вақтда моддий томоннинг қандай материаллардан иборат эканлиги, қандай шаклда, кўринишда юзага чиқиши нутқ шароити билан белгиланади. Масалан, қоп-қоронғи хонада имо-ишора билан сўзлашиб бўлмайди. Шунингдек, ёруғ сершовқин жойда оғзаки нутқдан кўра имо-ишора нутқи афзалдир. Фикрни қайд қилиб қўйиш, узоқ муддат сақлаш ва узоқ масофаларга етказишнинг энг қулай йўли ёзма нутқдир. (Магнит ленталаридаги ёзувлар ҳам ёзма нутқдир.)

Шундай қилиб, «фикрни шакллантириш ва уни ифодалаш» тушунчаси тилда моддий томон ҳақида муайян тушунча ва тасаввур бирлигидан, моддий томон ҳақидаги тасаввур эса маълум бир маъно ва вазифа билан боғланганлигидан хабар бериб туради.

6-§. Таърифидаги изоҳ талаб тушунчалардан яна бири «бирлик» [«бирликлар»] тушунчасидир. Тил бир-

лиги, тилнинг қурилиш (структур) бирлиги деганда, асосан, учта муҳим бирлик тушунилади. Булар:

- 1) фонема;
- 2) морфема;
- 3) қолип (конструкция, қурилма, модель).

Айрим тадқиқотчилар бунга луғавий қатлам бирлиги — лексемани ҳам киритадилар. (Бу ҳақда иккинчи бобда батафсил тўхталамиз.) Ҳозирча тилнинг қурилиш бирлиги сифатида фонема, морфема ва қурилма (модель, қолип) ҳақида, ушбу тушунчалар билан танишиш мақсадида қисқа фикр юритамиз.

1. Фонема — тил моддий томони (субстанцияси)нинг энг кичик бирлиги бўлиб, алоқа қуроли учун аҳамиятли бўлган фарқловчи фонологик белгиларнинг барқарор йиғиндисидир. Чунончи, ўзбек тили унлиларига асосан, икки хил фарқловчи фонологик белги хос. Булар: 1) лабланганлик (шарт. Л⁺) — лабланмаганлик (Л⁻).

2) Кенглик — (К), ўрталик — (У), торлик — (Т).

$$\begin{aligned} [К+Л^+] &= [О] \\ [К+Л^-] &= [а] \\ [У+Л^+] &= [У] \\ [У+Л^-] &= [э] \\ [Т+Л^-] &= [и] \\ [Т+Л^+] &= [У] \end{aligned}$$

Ўзбек тили ундошлар тизимида (системасида) ҳам худди шундай фонологик фарқловчи белгилар мавжуд ва улар турлича бирикишларда ўзбек тили ундошларининг моҳиятини ташкил этади. (Қар.: 38; 47; 5.)

2. Морфема — тилнинг энг кичик, маъноли бирлиги бўлиб бошқа маъноли қисмларга бўлинмайди. У маълум бир маъно ва вазифанинг маълум моддий кўриниши, шакли билан узвий боғланади. 4- § да кўриб ўтилган (сувчи) сўзи таркибидаги [сув] ва [-чи] мана шундай бирикмаларга — морфемаларга мисол бўла олади.

Морфемалар луғавий ва қўшимча (ёки умумлашма), грамматик-аффиксал морфемаларга ажратилади. Бунда [сув] — луғавий морфема, (-[чи] эса қўшимча (умумлашма, аффиксал, грамматик) морфема сифатида қаралади.

Биз иккинчи бобда луғавий морфема, сўз ва лексема муносабатларига алоҳида тўхталамиз. Ҳозирча (бу бобда) «луғавий бирлик» атамаси остида луғавий морфемаларни (анъанавий туб сўзларни) назарда туғамиз.

3. Қолип (модель, конструкция) — тил бирликларининг ўзаро бирикиш йўли, усули ва унинг маҳсули. Чунончи: { [муайян от] + [-чи] } = кўрсатилган нарса-предмет билан машғул шахс. Бу қолипдан кўриниб турибдики, у икки қисмдан иборат. Биринчи қисмда ўзаро бирикувчи тил бирликлари саналади, иккинчи қисмда эса шу бирикишнинг — нутқий маҳсулининг моҳияти кўрсатилади. Демак, қолип бу тил бирликларининг ўзаро бирикиш ва нутқий ҳосилалар бериш йўлидир.

Қолипнинг таркибий қисми сифатида унга нисбатан кичикроқ қолип ҳам бўлиши мумкин. Чунончи, { [муайян от] + [чи] + [-лик] } = касб-кор мавҳум оти: (этик → этикчи → этикчилик).

Шундай қилиб, тил бирликлари дейилганда, фонема, морфема ва қолиплар — ўзгармас бирликлар тушунилади. Улар муайян моддий кўринишда нутқда воқелашади, намоён бўлади.

7-§. «Муносабатлар» деганда бир бутунликнинг таркибий қисмлари — бирликлари орасидаги ўзаро алоқалар, боғланишлар тушунилади. Бундай алоқалар турлича бўлиши мумкин. Шакл, маъно ёки вазифа жиҳатидан ўхшашлик ва фарқлар тил бирликлари орасидаги ўзаро муносабатлар, алоқаларнинг энг асосий кўринишидир. Масалан, [яхши] ва [чиройли] иккита тил бирлигини олайлик. Улар орасида жуда кўп ўхшаш томонлар мавжуд. Қиёсланг: 1) ҳар иккала тил бирлиги ҳам аслий сифатлар гуруҳига оид; 2) ҳар иккала тил бирлиги ҳам белги тушунчасини ифодалайди; 3) ҳар иккала тил бирлиги ҳам ижобий белгини ифода этади; 4) ҳар иккала тил бирлиги ҳам бир шахснинг бошқа бир шахс ёки нарса-предметга бўлган муносабатини, баҳони, англатади ва б.

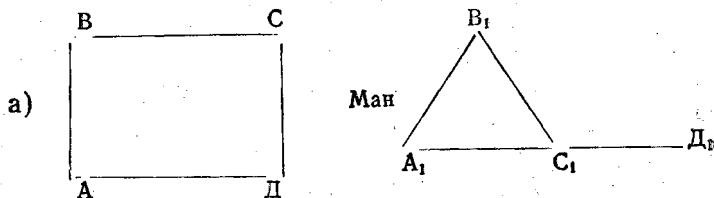
Ушбу ўхшаш томонлар билан бирга [яхши] ва [чиройли] сўзлари орасида фарқли томонлар ҳам мавжуд. Булар, асосан, қуйидагилардан иборат: [яхши] ҳам ташқи, ҳам ички томонларга нисбатан ижобий баҳони ифодалай олади. Шунинг учун (яхши қиз) бирикмаси шароит талабига (контекстга) кўра «яхши», яъни чиройли, келишган қиз» маъносига ҳам, «яхши, яъни ақлли, одобли, тарбияли қиз» маъносига ҳам эга бўла олади; [чиройли] эса фақат ташқи томонга нисбатан ижобий баҳони ифодалайди. А. Қаҳҳор: «*Чиройли хотин яхшими, хунук хотин яхшими?*» гапини тузганда, [яхши] ва [чи-

ройли] сўзларининг айнан мана шу маъноларига асосланган.

Тил бирликлари орасидаги фарқ кучайиб, зиддият даражасига етиши ҳам мумкин. Қиёсланг: [оқ]; [қора]; [кун]; [тун]. Тил бирликлари орасидаги фарқлар зиддият, қарама-қаршилик даражасига кўтарилганда ҳам улар орасидаги ўхшашликлар сақланади. Аниқроғи, [оқ] ва [қора] сифат, аслий сифат эканлиги, ранг-тус ифодалашу билан, [кун] ва [тун] эса от эканлиги, вақт номини, сутканинг бир қисмини англатиши билан ўхшашдир.

Систем таҳлилда муносабат тушунчаси жуда катта аҳамиятга эга бўлади. Чунки ҳар қандай тизимда ҳар бир бирликнинг моҳияти шу бирликнинг ўзида эмас, балки аини тизимнинг бирликлари орасидаги муносабатлар орқали аниқланади.

Масалан, тўртта тўғри чизиқдан ёки гугурт чўпидан квадрат (а) ва ташқи бурчакли тенг томонли учбурчак (б) ясаймиз:

□ ABCD ва $\triangle A_1, B_1, C_1, D_1$ таркибидаги бирликлар (тўғри чизиқлар, гугурт чўплари) бир хил бўлишига қарамай, улар бу бутунликлар (квадрат ва ташқи бурчакли учбурчак) ичида турли хил моҳиятга эгадир. Чунки бутунликлар ичидаги ушбу бирликлар ўзаро турлича муносабатларда бўлади.

Тил бирликларида ҳам айнан шундай. Орттирма нисбат кўрсаткичларидан (-дир) қўшимчаси (ёз—ёздир) ва кесимлик кўрсаткичи (-дир) (У шоирдир) моддий, ташқи жиҳатдан ўхшаш бўлишига қарамай, моҳиятан бутунлай бошқа-бошқадир. Чунки уларнинг ўзаро муносабатлари бутунлай бошқа-бошқа бирликлар орқали, улар таркибида воқелашади.

Тил бирликлари орасида, асосан, уч хил муносабатлар фарқланади:

- 1) ўхшашлик (парадигматик) муносабатлари;
- 2) поғонали (иерархик) муносабатлар;

3) қўшничилик (синтагматик) муносабатлари.

8-§. Ухшашлик (парадигматик) муносабатлари тил-шуносликда бир-бирини эслатиб туриш (ассоциация) муносабатлари (ассоциатив муносабатлар) деб ҳам юритилади. Ухшашлик муносабатларининг моҳияти шундан иборатки, ўхшашлик қаторларига (булар парадигма деб аталади) ўзаро ўхшашликка ва айрим фарқларга эга бўлган тил бирликлари бирлашади. Чунончи, 1—2-жадвалларда берилган луғавий парадигмалар шундай қаторлардандир. [Она] луғавий бирлигини эсга олсак, у қуйидаги қатор билан боғланади:

3- жадвал

[она] : [ота]

⋮

[бола]

[она] луғавий бирлигининг моҳияти шу қатордаги бирликларнинг ўзаро муносабатлари орқали аниқланади. Ухшашлик муносабатлари билан боғланган бирликлар (парадигма аъзолари) нутқда бир хил ўринни (позицияни) эгаллайди ва бир хил хусусиятларга эга бўлади. Чунончи:

А	Б	В	Г	Д	Е
[мен : сен]	[хат]	[га]	[ёз-]	[-ди]	-м (ман)
	⋮	⋮	⋮	⋮	
[у]	[нома]	[дан]	[чиз-]	[-гил]	-нг (сиз)
	⋮	⋮	⋮	⋮	
	:	[ни]	[тасвирлар-]	[иб]	(ди)
	[мактуб]				
	⋮				

[иншо]

Бу ерда А, Б, В, Г, Д, Е ларнинг ҳар бири алоҳида олинган, мустақил парадигматик (ўхшашлик) қаторлар — парадигмалардир.

А—Б—В—Г—Д—Е қаторларининг ҳар бири шу ўринда нутқда воқелаша олади ва бир хил ўрин ҳамда хусусиятларга эга бўлади [Мен хатни ёздим. Сен хатни ёздинг] ва ҳ. к.

Парадигмалар бевосита кузатишда берилмаган бўлиб, улар жамият аъзолари онгида мавжуд ва ақлий—лисоний таҳлил орқали аниқланади. Шунга кўра турли нутқий кўринишларда, жадвалларда, тасвирларда берилган парадигмалар тўлиқ ва мукамал эмас. Балки

шартли нутқий бирикишлардир. Парадигматик (ўхшашлик) муносабатлар тил зиддиятларида (оппозицияларда) воқелашади, «кўринади».

Ўзаро ўхшашлик (парадигматик) муносабатларида бўлган бирликларнинг (ёки бирлик гуруҳларининг) ўхшашлик асосида айрим фарқлар билан бир-бирига қарама-қарши қўйилиши зиддият⁺ (оппозиция), зиддиятда иштирок этаётган бирликлар (бирликлар гуруҳи) эса зиддият аъзолари деб айтилади. Ҳар бир зиддиятда ушбу аъзолар муайян белги-хусусиятларига кўра бир-бирига қарама-қарши қўйилади. Бу белгилар шу зиддият белгиси (оппозиция маркази) деб айтилади ва шартли равишда Б ҳарфи билан белгиланади. Тил бирликлари орасида бир неча зиддиятлар фарқланади. Бу зиддиятларнинг энг асосийлари тўрт хилдир. Улар қуйидагилар: 1) тенг қийматли (эквиполент) зиддиятлар; 2) мутаносиб (пропорционал) зиддиятлар; 3) даражали (градуал) зиддиятлар ва 4) нотўлиқ (приватив) зиддиятлар. Қуйида ушбу зиддиятларнинг ҳар бирига алоҳида тўхталамиз.

9-§. Тенг қийматли (эквиполент) зиддият деганда икки тил бирлигининг ўзига хос белги-хусусиятлари асосида ўзаро қарама-қарши қўйилиши, зиддияти тушунилади. Масалан: [она] : [бола]. Бу зиддиятда бир тил бирлиги вояга етган, нисбатан катта ёшдаги шахсни, иккинчиси эса вояга елмаган, нисбатан кичик ёшдаги шахсни ифода этади. Яна қиёсланг: [қўй] : [қўчқор]. Бу зиддиятдаги тил бирликларидан бири «урғочилик», иккинчиси эса «эркаклик» маъносига эга. Шунга кўра ушбу тил бирликлари ўзаро зид муносабатдадир. [ки-тоб] : [дафтар]; [қўй] : [эчки]; [от] : [эшак]; [оқ] : [қора]; [қизил] : [сарик]; [мен] : [сен] каби тил бирликлари орасидаги зиддиятлар ҳам тенг қийматли зиддиятлардир.

10-§. Мутаносиб зиддиятлар деганда муайян бир белги асосида тузилган зиддиятлар қатори тушунилади. Чунончи, «эркаклик ва «урғочилик» белгиси асосида жуда кўп луғавий зиддиятлар ҳосил қилинади. Қиёсланг: [қиз] : [йигит]; [эр] : [хотин]; [она] : [ота]; [кампир] : [чол]; [опа] : [ака]; [мегажин] : [қобан]; [сигир] : [ҳўкиз]; [байтал] : [айғир] ... каби юзлаб зиддиятлар ўзаро мутаносибдир. Чунки бундай зиддият-

+ Зиддиятлар ҳақида батафсил қаранг: 35; 36; 37; 38

лар айни бир белги асосида ташкил топади. Мутаносиб зиддиятларни ҳисобга олиш тил бирликларининг моҳиятини аниқлашда, саноқли хусусиятларга кўра кўплаб нарсаларнинг моҳиятини очишда катта ёрдам беради. Мутаносиб зиддиятларнинг белгилари Д. И. Менделеевнинг даврий жадвалидаги элементларга ўхшаб кетади. Айни бир элемент минглаб моддаларнинг таркибида турли хил бирикмаларда учрайди. Мутаносиб зиддиятларда ҳам худди шундай.

11-§. Даражали зиддият энг камида учта тил бирлиги орасида бўлади ва бу бирликлар муайян бир белги-хусусиятнинг даражасига — оз-кўплигига кўра ўзаро қарама-қарши қўйилади. Масалан, [тузук] : [дуруст]; [яхши] : [ажойиб]. Бу тил бирликларининг барчаси ижобий баҳо белгисини ифодалайди. Айни вақтда ушбу белги [тузук]дан [ажойиб]га томон ўсиб боради. [шивирла] : [пичирла]; [айт-] : [гапир] : [бақир] : [ҳайқир] : ... қатори «овоз миқдори» белгиси асосида тузилган бўлиб, бу белги [шивирла-]дан [ҳайқир-]га томон ўсиб боради. Яна қиёсланг: [нинни] : [чақалоқ] [гўдак] : [бола] : [қиз/йигит] : [хотин/эркак] : [қампир/чол] қаторида «ёш» белгиси ўсиб боради ва даражали зиддият қаторини ҳосил қилади.

Даражали зиддиятлар тилнинг луғат бойлигини ўрганишда жуда катта аҳамиятга эгадир. Чунки даражали зиддиятлар тилнинг луғат тизимида жуда кенг тарқалган. [хужра] : [кулба] : [уй] : [ҳовли] : [қаср] : [кошона]; [кўчат] : [ниҳол] : [дарахт]; [той] : [қулун] : [ғўнан] : [дўнан] : [от]; [имилла] : [судрал] [қимирла] : [юр] : [югур] : [чоп] : [ел] каби луғавий бирликларнинг қаторлари шулар жумласидандир.

12-§. Нотўлиқ (приватив) зиддиятлар бошқа зиддиятлардан кескин фарқ қилади. Бундай зиддият иккита тил бирлиги (ёки бирликларнинг икки гуруҳи) орасида бўлади. Бу бирликлардан биттаси барқарор, доимий, ўзгармасдир. Масалан: [қўчқор] сўзи ҳамиша фақат эркак қўйни англатиб келади, урғочи қўйни ифода эта олмайди. Шунга кўра [қўчқор] сўзининг маъно таркибидаги «эркаклик» белгиси доимий, барқарор, ўзгармасдир. [қўй] сўзи эса [қўчқор] сўзига нисбатан акс хусусиятга эга. У, асосан, урғочи қўйни атаб келишга ҳизмат қилади. Аммо баъзи ҳолларда [қўй] сўзи «урғочилик» маъносини йўқотиб, «эркак қўй» [қўчқор] ни ҳам англатиб кела олади. Қиёсланг: ~~(Бозордан катта қўй со-~~

тиб олдик) гапида [қўй] молнинг жинсига ишора этмайди. (Қурбонликка, асосан, қўй сўядилар, эчки эмас), гапида ҳам [қўй] да жинс маъноси йўқ. Маълумки, қурбонликда, асосан, қўчқор, яъни эркак қўй сўйилади. (Бичилган қўй тез семиради) гапида эса (қўй) сўзи бевосита эркак қўйни ифодалаб келяпти.

Фикр юритилган кўринишдаги зиддиятлар қисман (приватив), нотўлиқ зиддиятлар деб аталади. Нотўлиқ зиддият аъзоларидан бири кучсиз (белгисиз, нейтрал, маркасиз), иккинчиси — кучли (белгили, маркали) деб айтилади⁺. Нотўлиқ зиддиятнинг барқарор белги-хусусиятли аъзоси зиддиятнинг кучли аъзоси деб юритилади ва ҳамisha мусбат аломати (+) билан берилади. Нотўлиқ зиддиятнинг барқарор белги-хусусиятга эга бўлмаган аъзоси зиддиятнинг кучсиз (белгисиз, нейтрал, маркасиз) аъзоси дейилади ва нуль (0) белгиси билан берилади. Нотўлиқ зиддиятнинг белгиси сифатида ҳамisha кучли аъзонинг белги-хусусияти олинади. Масалан: [қўй] ва [қўчқор] нотўлиқ зиддиятида зиддият белгиси «эркаклик»дир. Бу белги [қўчқор] сўзида ифодаланган, [қўй] сўзида эса ифодаланмаган. Ушбу зиддият қуйидаги 4-жадвалда акс этган.

4-жадвал

Зиддият (Б) — «эркаклик»

белгиси

зиддият — + [Қўчқор] : ° [қўй]

↓
Зиддиятнинг
кучли аъзоси

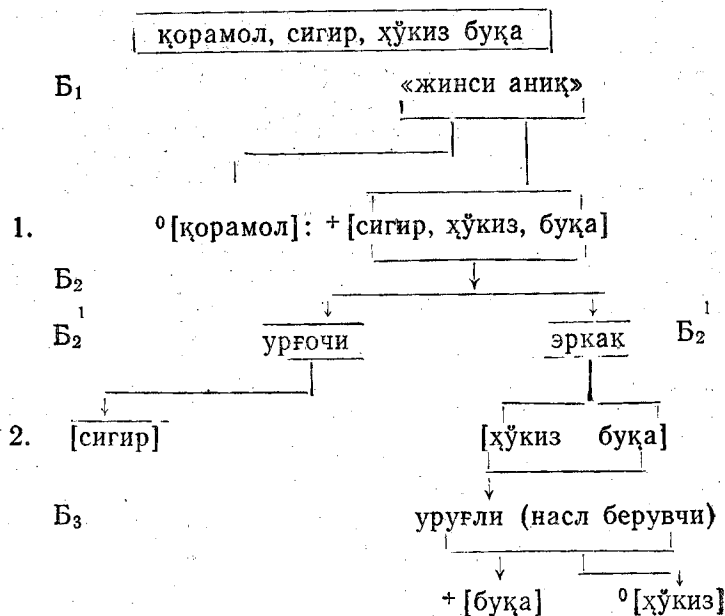
↓
Зиддиятнинг
кучсиз аъзоси

Агар [қўчқор] : [қўй] зиддиятида зиддият белгиси «эркаклик»ни умумийроқ «жинси аниқ» белгиси билан алмаштирсак, бу ҳолда, + [қўчқор] : ° [қўй] ; + [така] : ° [эчки] ; ° [чўчқа] : + [мегажин, қобон] ; ° [от] : + [байтал, айғир] ; ° [қорамол] : + [сиғир, хўкиз, буқа] каби зиддиятлар ўзаро мутаносиб (пропорционал) зиддиятлар эканлигини кўраимиз. Чунки бу зиддиятларнинг барчаси айни бир белги асосида тузилган бўлиб, кучсиз ва кучли аъзолардан иборат бўлган нотўлиқ зиддиятлар қаторини ташкил қилади. Қайд этилган нотўлиқ зиддиятлардан кейинги учтасида кучли аъзо вази-

⁺ Бу атамалар ҳақида қаранг: 39

фасини бир неча бирликлар гуруҳи ўтади: [мегажин, қобон]; [байтал, айғир]; [сиғир, хўкиз, буқа]. Тил қурилишида бундай ҳодиса жуда кенг тарқалган. Бу ҳолларда бир неча тил бирлигидан иборат бўлган аъзо яна бошқа турлича зиддиятларга бўлинади. Масалан: [қорамол] : [сиғир, хўкиз, буқа] нотўлиқ зиддиятини 5-жадвал орқали таҳлил қиламиз. 5-жадвалдан кўришиб турибдики, биринчи ва учинчи зиддиятлар нотўлиқ

5- жадвал

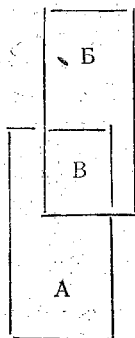
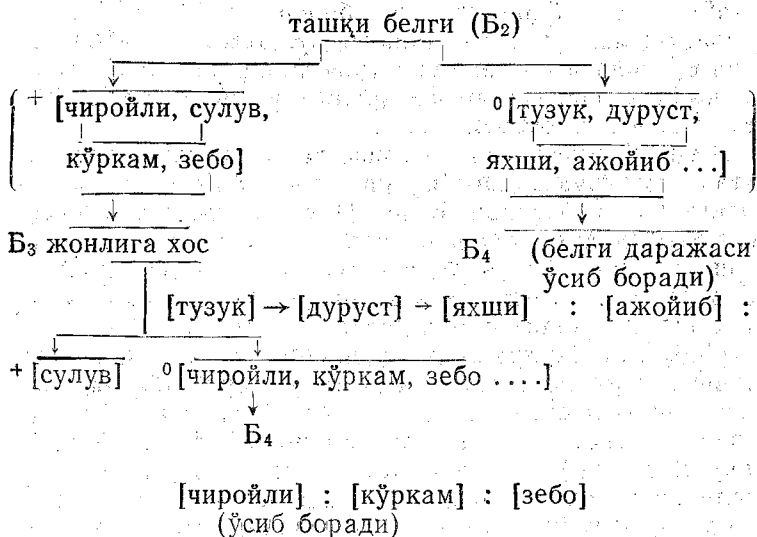
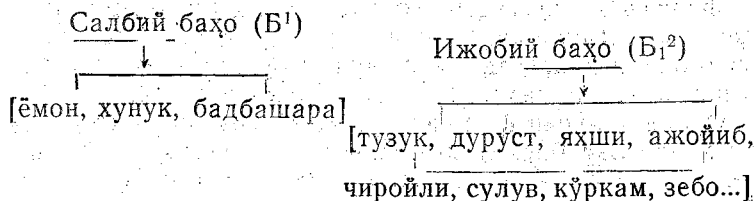

(приватив), иккинчи зиддият эса тенг қийматли (эквивалент)дир. Нотўлиқ зиддиятларнинг белгиларини танлаш тадқиқотчининг ихтиёрида эмас. Бу белгилар тил бирликларининг моҳиятидан келиб чиқиши, тил ҳодисалари билан исботланиши керак. Масалан, 5-жадвалнинг биринчи зиддиятида «жинси аниқ» белгисини «жинси ноаниқ» белгиси билан алмаштириш мумкин эмас. Чунки [сиғир], [хўкиз], [буқа] сўзлари қаторида «жинси ноаниқ» белгиси эмас, балки «жинси аниқ» белгиси аниқлашиб боради. «Жинси ноаниқ» белгиси танланганда бу белги иккинчи қатордаги «урғочи», «эркак» белгилари билан ўзаро зид муносабатга киришган

бўлар эди. Бинобарин, «жинси аниқ», сўнгра «эркак», «урғочи», «насл берувчи» (уруғли) белгилари бир-бирини тўлдирувчи, аниқлаштирувчи белгилар ҳисобланади. Учинчи қатордаги (белги) эса фақат «уруғли» бўлиши мумкин. Шу қаторга «уруғсиз» белгисини қўйиш мумкин эмас. Чунки ўзбек тилининг ўзига хослиги, маъно имконияти шуни тақозо қилади. Ўзбек тилида [хўкиз] бичилган, уруғ бера олмайдиган эркак қорамолни ҳам, уруғ бера оладиган [буқа]ни ҳам ифодалаб келаверади. [буқа] эса бичилган бўлиши мумкин эмас. У фақат уруғли бўлади. Айтилганларга кўра зиддият белгиларини танлаш ихтиёрий эмас, балки тил бирликларининг табиати билан боғлиқ: Яна қиёсланг [тузук], [дуруст], [яхши], [ажойиб]; [чиройли], [сулув], [кўркам], [зебо] каби ижобий баҳо ифодаловчи аслий сифатлар қаторини олиб кўрайлик. Бу қатор бирликлари «ижобий баҳо» (Б₁) белгиси билан бирлашади ва «салбий баҳо» белгисига эга [ёмон], [хунук], [бадбашара] сўзлари қатори билан тенг қимматли зиддият ҳосил қилади. «Ижобий баҳо» маъноли сўзлар қаторининг ички бўлиниши 21-бетда берилган 6-жадвалда акс эттирилган.

13-§. Нотўлиқ зиддиятларнинг тил қурилишида алоҳида мавқега эгаллиги тадқиқотчилар томонидан қайта-қайта айтилган (қар.: 35; 36; 40; 41). Нотўлиқ зиддиятларнинг тил қурилишида алоҳида ўринга эгаллиги уларнинг диалектик қурилишида тил бирликлари орасидаги давомийликни, ўзаро боғланишни, бирининг иккинчисига ўтиб туриш жараёнини ўзида акс эттириши билан боғлиқдир. Агар биз тенг қимматли, даражали ва нотўлиқ зиддият аъзоларининг моҳиятини айланалар билан чиқиб кўрсатмоқчи бўлсак, бу ҳолда тенг қимматли зиддиятлар иккита ёнма-ён, ўзаро зид қўйилган айланалар, даражали зиддиятлар эса ўсиб бораётган айланалар, нотўлиқ зиддиятлар эса бир-бири билан ўзаро кесишиб, В умумий қисмига эга бўлган иккита айланма сифатида берилиши мумкин (7-жадвал).

А ва Б айланаларининг умумий қисми бўлган В—ҳам А, ҳам Б дир. Демак, у А ҳам эмас, Б ҳам эмас. Бинобарин, В шундай қисмки, унда А нинг ҳам, Б нинг ҳам хусусиятларини топиш мумкин. Ушбу таркибий қисмда қарама-қаршиликлар (А ва Б) ўзаро бирлашиб, бир бутунликни ҳосил қилади. Уларнинг кураши бир бутунлик ичида, бир бутунлик сифатида намоён бўлади.

Шунинг учун нотўлиқ зиддиятлар моҳиятини мантиқий ва фалсафий жиҳатдан очишда анъанавий мантиқнинг (формал логиканинг) учинчиси мустасно⁺ — қонунига эмас, балки диалектик мантиқнинг оралиқ — учинчи қонунига асосланилади. (Бу ҳақда қар.: 43, 44, 45.)

Оралиқ учинчи қонунда ўзаро қарама-қарши қўйилган ҳодисалар бирлашади. Аниқроғи, оралиқ учинчи бу қарама-қаршиликларни ўзаро бирлаштиради. Қиёсланг, [яхши] ташқи ижобий белгини ҳам, ички ижобий белгини ҳам ифодалай олиши билан [чиройли] ва [ақлли] қаби луғавий бирликларни ўзаро бирлаштиради. Аммо у қайд этилган бирликларнинг бирортаси билан алоҳида бирлашмайди (умумий бирлашади). Демак, тил бирликлари орасидаги боғланишни, давомийликни таъминлашда нотўлиқ зиддиятлар ва оралиқ учинчиларнинг аҳамияти бениҳоя каттадир.

Шундай қилиб, тил таърифига киритилган муносабатлар тушунчасининг бир қисми ўхшашлик (парадигматик) муносабатлари бўлиб, бу муносабатлар, асосан, тўрт хил зиддият шаклида юзага чиқади. Бу зиддиятларнинг бирортаси ҳам бевосита кузатишда берилмайди. Улар тилнинг илмий қурилишига хос ҳодисалар сифатида ақлий таҳлил орқали очилади.

14-§. Тил бирликлари орасидаги муносабатларнинг иккинчи тури поғонали (иерархик) муносабатлардир. Поғонали муносабатлар билан боғланган тил бирликларида кенгроқ тушунча ва маънони ифодалайдиган бирлик торроқ тушунча ва маънони ифодалайдиган бирликни ўз ичига олади, у билан кўпинча тур-жинс (гипо-гиперономик), бутун бўлак (партонимик) алоқаларига киришади. [Қар.: 29.] Масалан (ўсимлик), (дарахт), (тол) луғавий бирликларини олайлик. (Тол) англатган маъно ва тушунчасига кўра (дарахт) маъносининг таркибига, (дарахт) эса (ўсимлик) маъносининг таркибига киради. Шундай муносабатдаги луғавий бирликлар ўзаро бутун бўлак ва тур-жинс алоқалари билан боғланган бўлади. Поғонали муносабатлар, айниқса, илмий терминологияда — илмий терминлар ичида жуда кенг тарқалгандир. Қиёсланг, биология фанига оид: (тип) — (синф) — (туркум) — (оила) — (уруғ) — (тур) терминологик қатори мавжуд. Бу ҳолатда *тип синфларга*,

+ Учинчиси мустасно қонунининг моҳияти қуйидагича «бир нарса хусусида ҳам тасдиқ, ҳам инкор ҳукмдан фақат биттаси тўғри бўлиши мумкин. Учинчиси бўлиши мумкин эмас» (42).

синфлар туркумларга, туркумлар эса оилаларга ва ҳ. к. бирлашади.

Поғонали муносабатлар тил қурилишида ўта фаол бўлиб, турли қолипларда (моделларда) учрайди. Қолиплар тилнинг қурилиш бирликларидан бўлганлиги сабабли улар ҳам ўзаро бирикиб, ўзидан бошқа каттароқ қолиплар ичига бирлик сифатида киришлари ва поғонали муносабатларда бўлишлари мумкин. Масалан, мавҳум отни, касб-кор номини ясаш модели ўз ичига [аниқ от + чи] қолипини олади: {[аниқ от + чи] + [лик]} = (касб-кор мавҳум оти)}. Сўз бирикмалари ва гап қолиплари ҳам ўз ичига бир неча қолипларни олиши мумкин. Қиёсланг: {[от, сифат, сон, олмош, сифатдош, ҳаракат номи + сон морфемаси] + [эгаллик морфемаси + қаратқич келишиги морфемаси] + [от, сифат ... + сон морфемаси + учинчи шахс эгаллик морфемаси]} = (қаратувчи-қаралмишли сўз бирикмаси)}. Поғонали (иерархик) муносабатлар масаласи ўзбек лексикологияси ва грамматикасида деярли ўрганилмаган.

15-§. Тил бирликлари орасидаги муносабатларнинг учинчи тури қўшничилик (синтагматик) муносабатларидир. Қўшничилик муносабатлари тил бирликларининг ўзаро мантиқий бирика олиши билан, ёнма-ён қўллана олиши билан белгиланади. Бунда ҳар қандай тил бирлиги бошқа ҳар қандай тил бирлиги билан бирикавермайди, қўшничилик муносабатида бўлавермайди. Масалан, ўзбек нутқида (тушуним элди) гапи бўлиши мумкин эмас, чунки унда фикр йўқ. Аммо сўздаги қўшимчалар ўрнини алмаштирсак, бутунлай бошқа ҳолат юзага келади (тушунди элим). Биринчи «гап»нинг нутқимизда учрамаслигига сабаб шуки, ушбу «гапда» ўзак ва қўшимчаларнинг ўзаро қўшничилик муносабатлари бузилган. Аниқроғи, *-им* эгаллик қўшимчаси феъл ўзак билан, *-ди* ўтган замон аниқлик майли қўшимчаси эса от ўзак билан қўшничилик муносабатларига сунъий, мажбурий ҳолда киритилган. Ваҳоланки, бу қўшимчаларнинг қўшничилик муносабатлари бутунлай бошқача. Яъни, *-ди* феъл ўзак билан, *-им* эса от ўзак билан ўзаро мантиқий алоқага кириша олади. Қўшимча ва ўзакларда бўлгани каби луғавий бирликларда ҳам ўзига хос қўшничилик муносабатлари мавжуд. Луғавий бирликларнинг ўзаро қўшничилик муносабатларига киришишлари учун уларнинг орасида маъно ўхшашлиги, алоқадорлиги, мантиқий боғланиш бўлиши шарт. Масалан, *(темир қошиқ)*

бирикмасини олайлик. Бунда (*қошиқ*) сўзи бирор моддадан ясалган нарсани, (*темир*) эса шу моддани билдириб келяпти. Сўзлар ифодалаган маънолар орасида мантиқий (семантик) ва ижтимоий боғланиш, алоқадорлик мавжуд. (*Китобни ўқиди*) бирикмасида ҳам худди шундай. (*Китоб*) ўқилиши, ёзилиши, очилиши, кўрилиши, йиртилиши, ёқилиши, йўқотилиши, топилиши... мумкин бўлган нарсадир. Шунинг учун (*китоб*). (*ўқиди*) сўзи билан бевосита бирикади. Чунки ўқилиши мумкин бўлган хат, ёзув, рўзнома, ойнома, эълон, буйруқ ва ҳ. к. каби ёзувли нарсалар ичида «китоб» сўзи атаган предмет ҳам бор. Демак, бу икки луғавий бирлик орасида маъновий, мантиқий ва ижтимоий боғланиш, алоқадорлик мавжуддир. Аммо айни вақтда (музни ўқиди) деб бўлмайди. Чунки ўқилиши мумкин бўлган ёзувли нарсабуюмлар ичида (муз) йўқ. Шунингдек, (муз) нинг белги-хусусиятлари ичида эса «ўқилиш» йўқ. Шунга кўра бундай луғавий бирликлар кўшничилик муносабатига кириша олмайди ва янги сўз бирикмасини ҳосил қилмайди.

Кўшничилик муносабатлари оддий, барқарор (нормал) ва ғайриоддий, нутқий бўлиши мумкин. Оддий кўшничилик муносабатига луғавий бирликлар тўғри маънолари орқали киришади. Масалан, (*темир қошиқ*), (*хатни ўқиди*) каби юқорида кўриб ўтилган сўз бирикмаларида луғавий бирликлар ўз маъносида қўлланган. Аммо (*темир ирода*), (*кўзларидан кўп нарса ўқиди*) каби сўз бирикмаларида эса (*темир*), (*кўз*), (*ўқиди*) сўзлари кўчма маънода ишлатилган. Бунинг сабаби шундаки, «ирода» темирдан (умуман, бирор моддадан) бўлиши мумкин эмас. (*Ирода*) сўзининг моддани ифодаловчи (*темир*) сўзи билан ва, аксинча, (*темир*) сўзининг ҳеч бир моддадан ясалмайдиган (*ирода*) сўзи билан кўшничилик муносабатлари ғайриоддий, тасодифий муносабатлардир. Оддий кўшничилик муносабатларининг бузилиши ва ғайриоддий кўшничилик муносабатларининг юзага келиши бевосита луғавий бирликларнинг маъноларини ўзгартиради. (Бу ҳақда қуйида, махсус бобда, батафсил фикр юритамиз.) Шу ўринда кўшничилик муносабатлари луғавий бирликларнинг бир-бири билан ўзаро боғлана олиш қобилияти эканлигини уқиб, тушуниб олсак, мақсадга мувофиқ бўлур эди.

16-§. Юқорида айтилган фикрлардан келиб чиқиб, 2-§ да тилга берилган таърифдаги айрим тушунчалар-

нинг изоҳи тугади, десак бўлади. Аммо нутқ ва меъёр таърифларида ҳам изоҳталаб ўринлар бор. Улардан бирини — «бевосита кузатишда берилган» тушунчасини 3- § да кўриб ўтган эдик. Бу ўринда нутқ таърифидаги «юзага (рўёбга) чиқиш, воқеланиш шакли» ҳамда меъёр таърифидаги «ижтимоий томондан белгиланган қонунийлар ва имкониятлар» тушунчаларининг изоҳига тўхталамиз.

17- §. Диалектикада хусусийлик умумийликнинг, воқелик имкониятнинг, ҳодиса моҳиятнинг, оқибат сабабнинг, тасодифийлик заруратнинг юзага (рўёбга) чиқиш, воқеланиш шакли эканлиги Сизга ўрта мактабнинг жамиятшунослик фанидан таниш. Бизнинг онгимизда, миямизда фақат умумийликлар мавжуд. Улар объектив борлиқда, ҳаётда фақат хусусийликлар (якка предмет, нарса, буюм, белги, хусусият, воқеа-ҳодиса ва ҳ. к.) орқали муайян моддий шаклда яшайди. Онгимизда, табиатда, жамиятда мавжуд бўлган ҳар қандай умумийлик, имконият, зарурат бизнинг сезги аъзоларимизга таъсир этиши учун, яъни юзага (рўёбга) чиқиши, воқеланиши учун маълум бир шаклни, моддий кўринишни қабул қилиши шарт. Масалан, булутлардаги электр зарядлари имконият сифатида мавжуд. Биз уни сезишимиз учун қарама-қарши зарядли булутлар тўқнашиши ва уларнинг имконияти чақмоқ, яшин ва момақалдиروқ каби моддий шаклни олиши, шу орқали юзага (рўёбга) чиқиши, воқеланиши зарур. Инсон онгидаги тил ҳам худди шундай. Биз товуш чиқармай ўйлаймиз, фикр юритамиз. Аммо фикримизни ифодалаш учун уни (фикрни) маълум бир моддий қобиқ орқали шакллантиришимиз керак. (Бу ҳақда 3- § да қисман баҳс юритган эдик.) Ушбу моддий қобиқ қандайлигининг, қандай моддалардан, «хом ашёдан» таркиб топганлигининг ҳал қилувчи аҳамияти йўқ. У оғзаки нутқда ҳаво тўлқинлари, ёзма нутқда турли хил ҳарф ва ишоралар (шартли белгилар), имо-ишора нутқида турли хил ҳаракатлар, телефон ва радио орқали сўзлашаётганда радиотўлқинлари кўринишида бўлиши мумкин. Денгизчиларнинг ўзаро ёруғлик тўлқинлари ва байроқчалар орқали «гаплашиш»и («фикр алмаштириш»и) кенг тарқалган. Давлат автоинспекцияси ходимлари эса ҳайдовчилар ва йўловчилар билан светофор чироғи ва йўл ҳаракати белгилари воситасида «гаплашадилар». Улар бизга маълум ҳаракатларнинг бажарилиши учун буйруқ, таъқиқ ва рухсат бе-

радилар. Айтилганларнинг барчаси онгимизда мавжуд бўлган фикр, ҳукм ва қонуниятларнинг юзага (рўёбга) чиқиш шаклидир. Юзага чиққан ҳар бир умумийлик (имконият, моҳият), айтилганидек, аниқ бир моддий шаклга эга бўлади, хусусийликка айланади. Демак, у умумийлигини йўқотади, муайян шаклга ўтади. Масалан, (китоб) сўзини ёзсак ва талаффуз этсак, бу икки хусусийликдир. Чунки бири ҳарфлар тизмаси кўринишида, иккинчиси эса муайян товушлар (ҳаво тўлқинлари) «кўринишида» намоён бўлади. Шу билан бирга, аини вақтда улар орасида умумийлик бор. Яъни уларнинг ҳар иккаласи ҳам онгимизда, нутқимизда [дафтар], [қалам], [ўқимоқ], [ёзмоқ], [роман], [қисса] ва бошқа луғавий бирликлар билан ўзаро муносабатда бўлган, ҳаётдаги аниқ бир нарсанинг номи, атамаси сифатида онгимизда маълум шакл ва мазмун бирикиши асосида имконият — «кўринишида» мавжуд [китоб] луғавий бирлигининг (умумийлигининг) воқеланиш шаклидир. Шунга кўра нутқнинг турли кўринишларидаги хусусийликлар (ҳодисалар) орасидаги умумийлик аслида уларнинг тилдаги муайян умумийлигининг шакли эканлиги билан асосланади. Масалан, маълум бир матнда (китоб) сўзи 50 марта такрорланади. Демак бу элликта хусусийлик бўлиб, бири иккинчисидан, албатта, фарқ қилади (ҳеч бўлмаса, макон ва замонда). Аниқроғи, аини бир сўзни биринкетин икки марта ёзсак ёки талаффуз этсак, улар турли макон ва замонда бўлади. Лекин аини вақтда бу элликта хусусийлик тилимиздаги битта [китоб] умумийлигининг юзага чиқиш шакли сифатида ўзаро бирлашади.

Шундай қилиб, «юзага (рўёбга) чиқиш шакли» деганда, тилдаги мавҳум умумийликларнинг муайян моддий қобиқ остида, шаклда — хусусийлик кўринишида реал ҳақиқатга айланиши, объектив борлиққа ўтиши ва сезги аъзоларимизга таъсир қилиши тушунилади.

Тил бизнинг онгимизда имконият, умумийлик, муносабатлар сифатида мавжуд. У нутқ орқали юзага чиқади, нутқда муайян моддий шаклда, кўринишда бўлади, хусусийлик (умумийликка таянадиган хусусийлик) сифатида сезги аъзоларимизга таъсир этади. Шунга кўра тил бизнинг ва бошқаларнинг онгида мавжуд бўлган умумийлик билан боғланади ва тушунилади. Бинобарин, тилда бирон нарса йўқки, у нутқда рўёбга чиқмаса. Аини вақтда нутқда воқелашган ҳар бир хусусийлик тўлиқ бўлмаган, жузъий, бошқа умумийликларнинг

зарралари билан аралашган, яккалик, алоҳидалиқдир. Улар хусусийликлар остида ётган тилдаги умумийликларнинг ранг-баранглигини, бутун мураккабликларини тўлиқ акс эттира олмайди. Чунки умумийлик унинг қайд этилган, бирга рўёбга чиққан шаклларида, кўринишларидан кўра тўлароқ, бойроқ ва мукамалроқдир. Зеро аини умумийлик қайд этилган миллиардлаб хусусийликлардан бошқа сон-саноқсиз хусусийликларда юзага чиқа олиш имкониятига эгадир. Тил ва нутқ, тил бирликлари ва нутқ бирликлари орасидаги ўзаро алоқа ва муносабатлар диалектикада худди мана шу умумийлик ва унинг юзага (рўёбга) чиқиш, воқеланиш шакли бўлган хусусийликларнинг муносабатлари орқали изоҳланади, ўлчанади.

18-§. Меъёр таърифида «жамият (ижтимоий) томонидан белгиланган, аниқланган қонуниятлар ва имкониятлар» тушунчаси мавжуд. Бу тушунча қуйидаги изоҳларни талаб этади. Биринчидан, тилнинг моддий томони ҳақидаги бизнинг тасаввуримиз нутқда юзага чиқар экан, у қандай шакл ва кўринишда воқеланиши жамият томонидан муайян меъёрлар билан белгиланган бўлади. Масалан, [бу ёққа кел] тушунчасини имо-ишора билан ифодаламоқчи бўлсак, кўрсаткич бармоқни ёки қўлни ишора қилинаётган кишидан ўзимиз томон ҳаракатлантиришимиз лозим. Оғзаки нутқда эса жамиятимиз томонидан қабул қилинган махсус товушлар тизмаси мавжуд бўлиб, биз уларни талаффуз этишимиз — айтишимиз шарт. Айтилганларнинг барчаси меъёрнинг таркибий қисмларидир. Шунга кўра тил имкониятлари меъёр дарчасидан ўтиб, нутқда юзага чиқади. Иккинчидан, жамият томонидан қабул қилинган яна қатор меъёрлар, қоидалар, қонуниятлар бор. Масалан, янги туғилган чақалоқни номи билан атамаслик, уни турли ҳайвон номлари билан аташ, шунингдек, жамият ёмон, хунук, қўпол деб билган предмет, нарса, воқеа-ҳодисаларнинг номларини айтмаслик (табу), уларни бошқа сўзлар билан айтиш (эвфемизм) (рихлат этди; худо раҳматига сазовор бўлди, кўз юмди — «ўлди» ўрнида) каби меъёрлар ҳам мавжуддир. Булардан ташқари, адабий тилнинг — адабий тил услубларининг (сўзлашув, ёзма, суҳбат, бадий тасвир, насрий тасвир, шеърий тасвир, илмий таҳлил, маъруза, хат, иш юритиш ва ҳ. к.ларнинг) ўз меъёрлари, хусусий сўзлари — атамалари, бирликлари борки, буларнинг барчаси жамият томонидан меъ-

ёр, ўлчов сифатида қабул қилинган. Нутқ яратувчи шахс ўшбу меъёрларга бўйсунishi лозим. Шунга кўра нутқнинг моддий шакли тўла-тўқис ихтиёрий бўлмай, у меъёрлар билан чегаралангандир. Демак, тил имконият, умумийлик, муносабатлар тизмаси сифатида, моддий қобик ҳақидаги тасаввурнинг маълум бир маъно (ёки вазифа) билан боғланиши сифатида онгимизда мавжуд. Меъёр эса имкониятимизни қандай шакл ва кўринишларда юзага чиқариш имконини белгилаб беради; нутқда бу умумийликлар меъёр дарчасидан ўтиб, аниқ моддий шакл ва кўриниш олади, хусусийликлар сифатида юзага чиқади, воқеликка айланади.

19-§. Юқорида айтилганлар билан 2-§ да тилга берилган таърифга оид зарур изоҳлар ниҳоясига етди. Сизлардан бу таърифни такрорлаш ва уқиб олиш талаб қилинади. 3—10-§ ларда берилган изоҳлардан кейин 2-§ даги таъриф Сизда батамом бошқача моҳият, фикр ҳосил қилган бўлса керак. Шундай қилиб, тил тайёр бирликларнинг ўзаро муносабатлари тизмаси каби жамият аъзоси онгида муайян имконият, умумийлик сифатида мавжуд. У нутқда бевосита кузатишда берилган, моддий шакл олган ҳолатда юзага чиқади. Бизнинг сезги аъзоларимизга таъсир этиб, товуш қобиғи остида ётган, яширин маънони бизга етказди. Маънони етказиш, узатиш вазифасини эса нутқ бажаради. Шунинг учун тил — меъёр — нутқ бир мукамал жараённинг, аниқроғи, нутқ фаолияти жараёнининг турли томонлари сифатида намоён бўлади. Айни вақтда улардан ҳар бирининг ўз хусусиятлари, ўз қонуниятлари, ўз вазифалари бўлиб, буларнинг ҳар бирини ўрганиш учун тадқиқотчи махсус усуллар, йўллар (методикалар)дан фойдаланиши лозим. Масалан, нутқни ўрганиш учун тадқиқотчилар табиий (моддий, физик) хусусиятларни сезги аъзоларимизга кўра аниқроқ ва чуқурроқ таҳлил этувчи асбоб-ускуналар, машиналар, компьютерлардан, математик (статистик) таҳлил усулларидан фойдаланиш имкониятларига эга бўлсалар, иккинчи томондан, тилнинг ички қурилишини, тил бирликларининг моҳиятини тадқиқ этиш учун эса диалектик категория ва тушунчаларни чуқур уқиб олган ҳолда тил бирликларининг бевосита кузатишда берилмаган муносабатларини ва улар орқали тил бирликларининг моҳиятини, умумийлик табиатини очишлари мумкин.

2-§ да тилга берилган таъриф тил ва нутқни фарқ-

лашга, тилга қурилиш ва моҳият жиҳатидан ёндашишга хизмат қилади. Тил — объектив борлиқдаги барча табиий ва ижтимоий нарса-ҳодисалардан фарқли ўлароқ ўта серқирра, кўп томонламали ҳодиса бўлганлиги учун унинг ҳар бир қиррасидан, ҳар бир томонидан келиб чиқиб, унга турлича таърифлар бериш мумкин. Диалектика нуқтаи назаридан бундай таърифлар, улар бири иккинчисини рад этган тақдирда ҳам, бир-бирини тўлдиради ва тилнинг серқирра, кўп томонламали моҳиятини тўлароқ англашга замин яратади.

20-§. Тил ва нутқ ҳодисаларини фарқлаш систем тилшуносликда энг асосий мезон саналади. Шунга кўра систем тилшунослик анъанавий тилшуносликдан фарқланади. Анъанавий тилшунослик бевосита кузатишда берилган нутқий ҳодисалар таҳлили билан шуғулланади ва диалектик билиш назариясининг «жонли мушоҳада (эмпирик тавсифий билимлар)» босқичига тўғри келади. Систем тилшунослик эса бевосита кузатишда берилмаган умумийликлар (моҳиятлар)нинг ўзаро муносабатларини аниқлаш, белгилаш билан машғул бўлиб, диалектик билиш назариясининг «абстракт тафаккур» босқичига тўғри келади. Бинобарин, систем тилшунослик билан анъанавий тилшунослик орасидаги фарқ мана шундадир. Айни вақтда систем тилшунослик анъанавий тилшуносликдан фарқли, мутлақо бошқа фан эмас. Диалектика нуқтаи назаридан систем тилшунослик анъанавий тилшуносликнинг зарурий давоми; тараққиёт босқичидир. Анъанавий тилшунослик тил ва нутқни изчиллик билан фарқламаганлиги сабабли «тил» ва «нутқ» атамаларини қўллашда ҳам жиддий бефарқликка йўл қўйган. Шунга кўра тилшуносликда ушбу атамаларнинг бири ўрнида иккинчисини ишлатиш кенг тарқалган. Систем тилшуносликда эса тил ва нутқ фарқланади, «тил» ва «нутқ»қа, 2-§ да кўрганимиздек, алоҳида-алоҳида таъриф берилади ва бу атамалар қайд этилган маъноларда ишлатилади. Шу сабабли систем тилшуносликда «Ғафур Ғулом асарларининг тил хусусияти» бирикмасини учратмаймиз. Чунки Ғафур Ғулом бадий асарларининг тили аслида ўзбек тилидир. Аммо ўзбек жамиятининг барча аъзолари учун тайёр, умумий, мажбурий бўлган ўзбек тили Ғафур Ғулом ёзма бадий нутқида ўз лисоний (нутқий) хусусиятларига эга бўлади. Бинобарин, қайд этилган сўз бирикмаси «Ғафур Ғулом ёзма бадий нутқининг хусусиятлари» деб систем тил-

шуносликда ўзгартирилади, унга аниқлик киритилади. Систем тилшуносликда тилнинг ўзига хос учта асосий қурилиши — фонема, морфема, қолип бўлгани каби нутқнинг ҳам ўзига хос асосий бирликлари ажратилади. Катта-кичиклик (иерархик) муносабатлари билан ўзаро боғланган бу бирликларнинг ёзма ва оғзаки нутқдаги кўриниши қуйидагилардир: товуш (ҳарф) — бўғин — сўз — сўз бирикмаси — гап — қўшма гап — матн.

Нутқнинг алоҳида кўринишларида (чунончи, имошора нутқининг, саҳна нутқининг, ёруғлик белгилари (сигналлар) билан алоқа қилувчи нутқнинг, илмий нутқнинг) ўзига хос қатор бирликлари бўлади. (Масалан, математик символлар, кимёвий элементлар, физик ўлчовлар ва ҳ. к.) Улар нутқнинг махсус соҳаларида алоҳида-алоҳида ўрганилади.

21- §. Тилда шакл ва мазмун номутаносиблиги. Тил ва унинг бирликлари фикрни шакллантириш, ифодалаш воситаси бўлганлиги сабабли бизнинг онгимизда улар икки томоннинг — шакл ва мазмун (маъно, вазифа) томонларининг бирикмаси сифатида мавжуддир. Масалан, [китоб] луғавий бирлиги онгимизда моддий томондан [к], [и], [т], [о], [б] каби фонемалар тизмасидан иборат. Бу фонемалар тизмаси [дафтар], [ойнома], [рўзнома] ва ҳ. к. каби луғавий бирликлар билан ўхшашлик муносабатларига эга. [ўқи-], [ёз-] каби луғавий бирликлар билан, [-газ], [-лар], [-им ва ҳ. к.], [-ни], [нинг] ва ҳ. к. морфемалари билан эса қўшничилик муносабатларига кириша оладиган маъно билан боғлангандир. Бу маъно онгимиздаги «китоб» тушунчаси билан, тушунча эса ҳаётдаги, воқеликдаги (китоб) предмети билан боғлиқдир:

8- жадвал

тилда :	[(фонемалар тизмаси) китоб] + [ўқиш, билиш... қуроли]
	↓
онгда:	[китоб] (тушунчаси)
	↓
воқеликда:	[китоб] (расми)

Систем тилшуносликда буларнинг ҳар бирининг ўз номи бор:

Моддий томон — *субстанция, ифодаловчи, шакл, мод-*

дий томон, ташқи томон, сигнал, нома атамалари билан;

Маъно томони — маъно, мазмун, ички томон, ифодаланмиш, сигнификат, функция, вазифа, қиймат, семема атамалари билан аталади.

Объектив борлиқда (воқелиқда) атаб келинаётган предмет, нарса, буюм, белги, хусусият, ҳаракат — ҳолат, муносабат, миқдор ва ҳ. к. *денотат* (аталмиш), *десигнат* атамалари билан номланади. Биз қўлланмада *шакл; мазмун, семема* (маъно, вазифа); *аталмиш* каби атамалардан фойдаландик.

Шакл ва *мазмун* ҳақидаги тасаввурларнинг бирикиши тил бирликларининг, жумладан, луғавий бирликларнинг тузилиш хусусиятлари ичида энг асосийси ҳисобланади. *Шакл* ва *мазмун* орасидаги боғланиш табиий ва шартли (ижтимоий) бўлади. Масалан, одамнинг ранги сўлғин, ҳаракат ва акс ҳаракат кучи пасайган кўриниш ҳолатида (шаклида) бўлса, бу — унинг бетоблигидан, заифлигидан хабар беради. *Шакл* ва *мазмун* орасидаги бундай боғланиш табиий боғланишдир. Айни вақтда ушбу (а) ҳарфини «а» сифатида талаффуз этиш, бу белгини (+) қўшиш аломати, буни (:) бўлиш аломати, қуйидаги рақамларни (1, 2, 3, 21) бир, икки, уч, йигирма бир деб тушуниш жараёнидаги *шакл* ва *мазмун* боғланиши эса ижтимоий (шартли) боғланишдир. Ушбу боғланишлар жамият томонидан шу ҳолатда қабул қилинган. Бинобарин, жамият аъзолари айни боғланишларни жамиятдан тайёр ҳолда олади, ўрганади. Уларни қандай ҳолда олган бўлсалар, шундай ҳолда ишлатади, акс ҳолда жамият уни қабул қилмайди ва унга тушунмайди. Демак, *шакл* ва *мазмун* орасидаги боғланишда — *шакл* ва *мазмун* орасида ҳеч қандай табиий боғланиш йўқ.

Шунга кўра ижтимоий боғланишларни — *шакл* ва *мазмун* муносабатларини жамият қулайлигини кўзлаб, ўзгартириш мумкин. Масалан, 1921 йилда ўзбек ёзуви ислоҳ қилиниб, *ومعطى* сўзи ўрнида *خوستفا* ёзиладиган бўлди. 1929 йилда яна ислоҳ қилиниб, шу *мазмун mustafa* шакли билан берилди. 1940 йилда эса ўзбек ёзуви учинчи марта ислоҳ этилди ва ўша *мазмун «мустафо»* шакли билан қайд қилинди.

Кўришиб турибдики, ёзма нутқда тил моддий томонининг акс эттириш усули қисқа муддатда уч марта ўзгартирилди. Савол туғилади: тилда *шакл* ва *маъно* муносабатлари ҳам ўзгардим, йўқми?.. Йўқ. Бундан юз

йил аввал ҳам қайд этилган ўша мазмун [м], [у], [с], [т], [а], [ф], [о] фонемалар тизмаси билан боғланган эди. Ҳозир ҳам худди шундай. Демак, тилда шакл ва мазмун алоқаларида ўзгариш бўлгани йўқ. Ўзгариш тилдаги шаклни, моддий томонни ёзма нутқда бериш усулида содир бўлди. Жамият муайян мақсадларни кўзлаб, ушбу ўзгаришни амалга оширди. Айтилганларга кўра, шакл ва мазмуннинг ижтимоий боғланишида икки хил боғланиш фарқланади:

- 1) иккиламчи сунъий боғланиш;
- 2) бирламчи ижтимоий-анъанавий боғланиш.

Математик белгилар (символлар) билан улар ифодадалаган мазмун, ҳарфлар билан товуш ва фонемалар, йўл белгилари билан улар англатган мазмун ва ҳ. к. орасидаги боғланиш иккиламчи сунъий боғланишдир. Аммо [китоб] товуш шакли билан муайян мазмуннинг, [сув] фонемалар тизмаси билан аниқ бир мазмун ва вазифининг боғланиши эса бирламчи ижтимоий-анъанавий боғланишдир. Чунки ушбу боғланиш ўзбек жамиятида шу ҳолда қабул қилинган. Бундай боғланиш жамиятнинг ҳар бир аъзоси учун умумий ва мажбурийдир. Айни вақтда бошқа тил жамиятида ушбу мазмунни, масалан, [книги], [вода], яна бошқасида [бух], [вассер], яна бошқа бирида эса [ливр], [о] ва ҳ. товуш шакллари билан боғлаш қабул қилинган. Демак, бу боғланиш ўша тил жамияти аъзолари учун тайёр, умумий мажбурийдир.

Шакл ва мазмун орасидаги ижтимоий (сунъий ва анъанавий) боғланиш бирлиги фанда «рамз», «ишора», «шартли белги» «сигнал», «семиотик белги» атамалари билан номланади. Бу ўринда биз изчиллик билан «рамз» атамасидан фойдаланамиз. Эслатиб ўтамиз: рамзларни ўрганувчи ва мантиқ, фалсафа, кибернетика, математика оралиғида турган махсус фан — *семиотика* фани мавжуд. Бу фан намояндалари томонидан «Семиотика» ойномаси ва илмий тўпламлар нашр қилиниб турибди.

Систем тилшунослик асосчиси Ф. де Соссюр лингвистикани семиотиканинг таркибий қисми, бўлими деб тушунган. Бундай қараш ҳозирда жуда кенг тарқалган. Шундай қилиб, тил шакл ва мазмуннинг ижтимоий-анъанавий боғланишидан иборат бирламчи рамзлар тизимидир. Бу таъриф тилга — тил бирликларининг қурилишига, табиатига кўра берилган таърифдир.

22- §. Сунъий рамзлар тизимида шакл ва мазмун

боғланиши мутаносиб (симметрик)дир. Яъни битта шаклга битта мазмун тўғри келади. Бир мазмун фақат бир шакл билан ифодаланади. Бу рамзий тизимларнинг қонунидир. Чунончи, математикада (+) аломати қўшиш ва фақат қўшишни, (:) аломати бўлишни, (1), (2) эса «бир» ва «икки» тушунчасини ифодалаб келади. Улар бошқа вазифада ишлатилмайди. Тилда эса шакл ва мазмун боғланиши бу ҳолда амалга ошмайди. Аниқроғи, тилда шакл ва мазмун номутаносиблиги (асимметрияси, асимметрик дуализми) мавжуддир. [48, 49]. Бу номутаносибликнинг моҳияти шундан иборатки, бир шакл бир неча мазмун билан (омонимия, шаклдошлик: *от* — лошадь; *от* — имя; *от* — имя существительное; *от* — стреляй) ва, аксинча, бир мазмун бир неча шакл билан (синонимия, маънодошлик: *юз*, *афт*, *бет*, *башара*, *чеҳра*, *турқ*) боғланиши мумкин.

Тилдаги шакл ва мазмун номутаносиблигининг сабаби шундаки, тил рамзларининг (бирликларининг) моҳияти оддийгина шакл ва мазмун боғланиши орқали эмас, балки тил бирликларининг ўхшашлик (парадигматик) ва қўшничилик (синтагматик) муносабатлари орқали аниқланади. Масалан, [от] шаклдош луғавий бирлигини ўхшашлик қаторларида (парадигмада) кўриб чиқамиз:

а) [от] ҳайвон номи сифатида [*от*, *улов*, *эшак*, *хачир* каби] билан;

б) «ном» маъносида [*от*, *исм*, *ном*, *атама* ва ҳ. к.] билан;

в) тилшунослик атамаси (термини) сифатида [*от*, *сифат*, *сон*, *олмош*] билан;

г) феъл-ҳаракат маъносида [*от*, *ўқ*, *уз*, *ўт оч* ва ҳ. к.] билан ўхшашлик қаторларига киради. Натижада шаклдошлик моҳиятан йўқолади. Қўшничилик муносабатлари нуқтаи назаридан эса бу ўхшашлик тамоман йўқ бўлади. Чунки, масалан, [от, улов, эшак, хачир . . .] қатори [мин]; [ўс]; [ўл] каби луғавий бирликлар билан, [от, ном, исм, атама ва ҳ. к.] қатори [қўй], [бил-], [сўра-] ва ҳ. к. луғавий бирликлари билан, ҳаракат маъносидаги [от] эса [-ни] тушум келишиги, майл, замон, феъл шакллари (сифатдош, равишдош ва б.) морфемалари билан қўшничилик муносабатларига киришади. Шунга кўра шаклдошлик (омонимия) матнда—тил бирликларининг қўшничилик муносабатлари яққол воқелашганда, намоён бўлганда батамом йўқолади.

Навбатдаги таҳлилни маънодош (синоним) сўзлар мисолида ҳам давом эттирамиз. Масалан, [юз, афт, бет, башара, турқ, чеҳра, жамол ва ҳ. к.] луғавий қаторидаги сўзлар дастлаб уч гуруҳга бўлинади. Яъни оддий (нейтрал) маъноли [юз], салбий бўёқли [бет, башара, турқ] ва ижобий бўёқли [чеҳра, жамол] сўзлари. Охириги икки гуруҳ ўз ичига белгининг даражасига кўра даражали зиддият ҳосил қилади. Бу ҳолда маънодошлик моҳиятан йўқолади. Мана шунга кўра тил рамзларида шакл ва мазмун (маъно) номутаносиблиги жуда кенг тарқалган. Тил бирликларининг моҳиятини ўхшашлик ва қўшничилик муносабатлари орқали белгилаш тилда шакл ва мазмун номутаносиблигига кенг йўл очиб беради. Шакл ва мазмун номутаносиблигининг ўзи эса тилнинг ривожига энг асосий ички омил ҳисобланади. *Тилнинг ўз ҳолича ривожланиб, кунма-кун ўсиб бораётган жамият талабини қондира олиши, жамият аъзоларига ҳеч бир қийинчилик туғдирмай ривожланиши* шакл ва мазмун номутаносиблигига кўра юз беради. Биз кунда бу жараённинг гувоҳи бўламиз. Қуйидаги далилларга мурожаат қилайлик:

1. Октябрь тўнтаришидан кейин жуда кўп луғавий бирликларнинг шакли ўзгармади, аммо мазмуни ўзгарди: [арбоб, раис, ҳаким, ҳакам ва б.].

2. 40—80-йилларда кўплаб луғавий бирликларнинг маънолари сақланди. Шакли эса, асосан, русча шакллар билан алмаштирилди: (шўро→совет, инқилоб→революция, жумҳурият→республика, вилоят→область, туман→район).

3. Бугунги кунда рус тилидан ва у орқали Фарбий Европа тилларидан кирган минглаб луғавий бирликларнинг ҳатто илмий-техник атамаларнинг маъно (мазмун) лари сақланмоқда. Аммо шакли эса қисман ўзбекча, кўпинча арабча ва тожикча сўзлар билан алмаштирилмоқда: (врач→ҳақим, телевизор→ойнаи жаҳон, институт→олийгоҳ, факультет→куллиёт, студент→талаба каби).

4. Биз ҳар куни юз марталаб луғавий бирликларни кўчма маънода қўллаймиз. Қиёсланг: [Синглим, бу қандай бино? Акажон, бироз қарашиб юборинг.] Бу гапларда (синглим, акажон, қарашиб юборинг) сўзларида луғавий маъно ўзгартирилган, шакл эса сақланган.

5. Қўшни тилларда, айниқса, кўп тиллилик шароитида ўз луғавий бирликларига маънодош (синоним) сўз-

лар олиш, танлаш, улардан эркин фойдаланиш ҳам қайд этилган номутаносибликка кўра юз беради. Айниқса, эски ўзбек тилининг бадий-назмий нутқида бу усулдан ниҳоятда кўп фойдаланилган. Шу сабабли фақат бир «севгили» тушунчасини ифодалаш учун эски ўзбек тилимизда 100 дан ортиқ шаклдош сўз бор [50, 51].

Бундай имкониятларнинг барчаси тилнинг ривожланиши учун қулай омил бўлиб, тилдаги шакл ва мазмун номутаносиблиги билан асосланади.

23- §. Систем лексикология ва тарихийлик. Систем лексикология, умуман, систем тилшунослик, тилнинг маълум бир давридаги барқарор (турғун, статик, синхроник) ҳолатини ўрганишга хизмат қилади. Шунинг учун тил бирликларининг тарихи, ривожланиши, ўзгаришлари систем лексикологияда тадқиқ қилинмайди. Сўзнинг келиб чиқиши (этимологияси), даврлар бўйича унинг маъно ва қўлланишидаги ўзгаришлари сўзнинг таркибида (структурасида) содир бўлган ўзгаришларнинг қайси тилдан олинганлиги (қайси тарихий-этимологик қатламга мансублиги) каби қатор тарихий ҳодисаларни систем лексикологиянинг тадқиқ усуллари билан ўрганиб бўлмайди. Систем тилшуносликда бу масалалар билан шуғулланувчи махсус йўналиш — тарихий (диахроник) тилшунослик мавжуд. У тилнинг барқарор ҳолатини ўрганувчи турғун (синхроник) тилшуносликка қарама-қарши қўйилади. Тарихий тилшунослик тилнинг ҳар бир бирлигини алоҳида, мустақил ҳолда олиб, даврлар бўйича унинг тараққиётини, ўзгаришларини ўрганади, ўзига хос қонуниятларини аниқлаб беради. Турғун (синхроник) тилшунослик эса тилда муайян даврда мавжуд бўлган бирликлар, ёнма-ён яшаётган умумийликлар орасидаги муносабатларни ўрганади, аниқлайди. Чунончи, ҳозирги ўзбек тилида [она], [волида], [модар], [эна], [ая] луғавий бирликлари ёнма-ён яшаб келмоқда. Систем лексикология ушбу луғавий бирликлар орасидаги муносабатларни аниқлаб, уларнинг ҳозирдаги моҳиятини очишга ҳаракат қилади. Систем лексикология учун бу сўзлардан бирининг аслан туркий эканлиги, иккинчисининг араб тилига оидлиги, учинчисининг эронийлиги, тўртинчи ва бешинчисининг эса ўзбек шеваларидан олинганлигининг аҳамияти йўқ. Бу масала билан қизиққан толиби илмлар Э. Бегматов, Ҳ. Фуломов, А. К. Боровков ва Т. Холмуродовларнинг махсус ишларига мурожаат қилишлари мумкин: [31, 52, 53, 54].

Шуни ҳам айтиш керакки, систем лексикология сўзининг тарихан туб ёки ясамалиги билан ҳам қизиқмайди. Систем лексикология учун сўзнинг тузилишидаги аҳамиятли нарса аини тил бирлиги тайёр, умумий, мажбурийми ёки у бирор қолипнинг ҳосиласими эканлигидир. Агар сўз муайян қолипнинг ҳосиласи бўлиб, муайян қисмларга бўлинса ва маълум бир қонуниятга бўйсунса, бу — бир ҳолат. Агар бирон қолипнинг ҳосиласи бўлмаса, тайёр қисмларга ажралмаса ва муайян қонуният асосида ҳосил қилинмаса, бу — тамоман бошқа бир ҳолат. (Бу ҳақда келгуси бобларда алоҳида фикр юритамиз.) Бинобарин, айтилганларга кўра систем тилшунослик ўзак ва негиз каби тарихий тушунчалардан ҳам фойдаланмайди.

II БОБ

ЛЕКСЕМА ВА СЎЗ

1-§. Лексема таърифи. Анъанавий лексикология тил ва нутқ ҳодисаларини, бирликларини фарқламаганлиги сабабли бевосита кузатишда берилган матн ёки луғатларда қайд этилган сўзлар билан, улар орасидаги шакл ва маъно муносабатлари каби масалалар билан шуғулланиб қелди. Систем тилшунослик нуқтаи назаридан бевосита кузатишда берилган матн ва луғатларда қайд этилган сўзлар нутқ бирликлари ҳисобланади. I бобнинг 2-§ идаги тилга берилган таърифга биноан, тил бирликлари бевосита кузатишда берилмаган бўлиб, улар жамият аъзолари учун тайёр, умумий ва мажбурий бўлиши лозим. Бу таърифдаги «тайёр» тушунчаси систем лексикологиянинг ўрганиш объектини, манбаини белгилашда бош мезон вазифасини ўтайди. «Тайёр»лик талабига кўра ясамалиги аниқ бўлган, маълум бир қолип асосида ҳосил қилинган сўзлар таъриф учун мақсадга мувофиқ эмас. Чунки улар тайёр (луғавий) ва қўшимча морфемалар ҳосиласи, маълум бир қолипнинг маҳсули бўлиб, жамият аъзолари учун тайёр бўлмаган нутқ бирликларидир. Айтилганларга кўра, I бобнинг 6-§ ида тилнинг асосий бирликларини санаб ўтганимизда, луғавий бирликни алоҳида ажратмадик. Морфеманинг бир тури сифатида ўзак ва луғавий морфемаларни

ажратдик. Айни вақтда луғавий морфемаларни умумлашган маъноли грамматик қўшимчалардан — аффиксал морфемалардан фарқлаш зарур. Шу сабабли систем тилшуносликка лексема тушунчаси ва атамаси киритилган. Лексема нима? *Жамият аъзолари учун тайёр, умумий, мажбурий бўлган, шакл ва мазмуннинг барқарор бирикувидан ташкил топган, воқеликдаги нарса, белги, хусусият ва муносабатларни шакллантирувчи, нутқ ва луғатда грамматик морфемаларни ўзига бириктира оладиган морфема тури лексемадир.* Бу таъриф, биринчидан, морфема таърифиға зид эмас, аксинча, у морфема таърифини тўлдиради, морфемаларни лексемаларга ва қўшимчаларга ажратади. Иккинчидан, айна таъриф грамматик морфемалар билан лексемалар орасида катта тўсиқ йўқлиги туфайли асосий фарқ лексемаларнинг нутқда грамматик морфемаларни (қўшимчаларни) ўзига эргаштира олишидан иборатлигини таъкидлайди. Лексемалар билан грамматик морфемалар орасида катта тўсиқнинг йўқлиги лексемалар билан қўшимча морфемалар орасидаги зиддиятнинг нотўлиқ (приватив) табиатга эгаллиги билан белгиланади. Бу зиддият гапда мустақил ўрин эгаллай олмайди» деган фикр орасида тузилади. Бу ҳолда қўшимчалар кучли аъзони, лексемалар эса заиф аъзони ташкил этади. Лексемаларнинг заиф аъзо вазифасида бўлишига сабаб шуки, лексемалар учун хос белги зиддият белгисининг тескариси, яъни гап қурилишида мустақил ўринга эга бўлишдир. Лекин лексемалар ичида шундайлари ҳам борки, улар гапда мустақил ўринни эгаллай олмайдилар. Бундай лексемалар сирасига ёрдамчи сўзлар (боғловчилар, соф от, феъл, равиш, кўмакчи, юклама, нисбий сўзлар ва б; *ҳам, ҳамда, бироқ, лекин; учун, билан, сари, сайин; таг, ост, бўй, олд; қара; бошла, юбор, бўл, сўнг, каби, янглиғ, бурун* кабилар) киради. Моҳиятан ушбу ёрдамчи лексемалар грамматик морфемалардир. Улар лексемаларга ўхшаб, нутқда алоҳидалик хусусиятига, кўмакчи от, сифат, олмош, равиш ва феъллар эса ўзича грамматик морфемаларни эргаштириш қобилиятига эгадир. Бошқача айтганда, ёрдамчи сўзлар, лексемалар ва қўшимчалар орасида «оралиқ учинчи» бўлиб, ҳам лексемалар, ҳам грамматик морфемалар хусусиятини ўзида мужассамлаштиради. Аммо улар на лексемаларга, на грамматик морфемаларга тўлиқ тенг бўла олмайди [55]. Лексемалар билан (луғавий морфемалар билан) қў-

шимчалар (грамматик, аффиксал морфемалар) орасидаги ана шундай диалектик боғланишни, бирининг иккинчисига ўтиш хусусиятини ҳисобга олмаслик анъанавий тилшуносликда сўз таърифини беҳад чигаллаштириб юборди. Натижада сўзга таъриф бериб бўлмайдиган даражага келиб қолди. Систем лексикология эса бу қарама-қаршилиikka барҳам берди.

2- §. Лексеманинг тайёрлиги. Айтилганидек, лексеманинг энг асосий хусусияти унинг «тайёр»лиги, яъни ясама эмаслигидир. Демак, лексема муайян қолипнинг, муайян қонуниятнинг маҳсули, ҳосиласи бўлмаслиги лозим. Масалан, [китоб], [уй], [биз], [ўғил], [кел], [кет], [қоч], [қол], [чўзиб], [ажойиб], [уч], [беш] каби минглаб тайёр бирликлар воқелиқдаги нарса, белги, миқдор, ҳаракат, ҳолат, хусусиятларни атаб, ифодалаб келади. Улар жамиятнинг барча аъзолари учун тайёрлиги билан ажралиб туради. Бу бирликлар нутқда грамматик қўшимчаларни, умумлашма маъноли турлича аффиксал морфемаларни ўзларига эргаштириб, уларнинг нутқда иштирок этишларига асос бўлади. Масалан, (*Боғимизда гуллар ўсади*) гапида [боғ], [гул], [ўс] лексемаларининг ушбу кўринишлари яққа ҳолда бўлмай, балки уларнинг ҳар бири ўзларининг қўшничилик муносабатларининг бир қисмини воқелаштирган ҳолда қелган. Улар ўзлари бирика оладиган турлича қўшимчалардан баъзилари билан бирга гапда турли-туман вазифалардан бирини адо этган.

Лексемаларнинг «тайёр»лик белгиси анъанавий тилшуносликнинг «туб сўзлар», «ўзаклар» тушунчасига мос келгандай кўринади. Аслида эса бундай эмас. Ҳақиқатан ҳам, анъанавий тилшуносликнинг «туб сўзлари» ва «ўзаклари» тилдаги лексемаларнинг нутқда воқелашишининг бир туридир. Аммо лексемалар таркиби «ўзак» ва «туб сўзлар»га нисбатан кенг. Бунинг асосий сабаби «тайёрлик» белгисининг «ясама эмаслик» белгисидан кенглигидадир. Қуйида «тайёрлик» ва «ясама эмаслик» тушунчалари, уларнинг анъанавий ва систем тилшуносликда талқин қилиниши, баҳоланиши ҳақида фикр юритамиз. Бу эса биздан сўз ясаш қолипларининг хусусиятлари устида тўхтаб ўтишимизни талаб этади [қар. 551].

3- §. Унумли сўз ясаш қолиплари. Систем тилшуносликда «қолип», I бобнинг 6- § ида кўриб ўтганимиздек, тил бирликларининг ўзаро бирикиш тизими ва бу

бирикишнинг — нутқий ҳосиланинг моҳияти сифатида тушунилади. Яъни ҳар қандай қолип икки қисмдан иборат бўлади. Бу қисмлар тенгламалар каби (=) белгиси билан ажратилади.

Масалан, 1) [[аниқ от] + [чи] = (от англатган нарсаси предмет билан шуғулланувчи, алоқадор шахс атамаси)]; 2) [от] + [ли] = (от англатган нарсага эгаликни ифодаловчи сифатлар)]; 3) [аниқ от, сифат] + [лик] = (аниқ от ёки сифатдан ҳосил қилинган мавҳум от); 4) [[жой номи, ойқоним] + [лик] = (муайян жойда яшовчи, шу жойнинг туб вакили бўлган шахс)].

~ Сўз ясаш қолипи уч қисмдан иборат бўлади: 1) сўз ясашга асос бўлувчи луғавий морфема—лексима; 2) лексеманинг маъносини ўзгартирувчи қўшимча — ясовчи қўшимча; 3) бирикиш ҳосиласининг табиати, моҳияти.

Қолипнинг ҳар учала қисмидаги чекланиш муайян қоида (қонуният) билан белгиланиши ва тасодифийликлардан холи бўлиши керак. Бу фикр, айниқса, I ва III қисмларга оиддир. Аниқроғи, юқорида қайд этилган қолиплардан биринчисини олайлик! Бу қолипнинг биринчи қисмида маълум бир аниқ от келиши мумкин. Масалан, (этикчи, асалчи, бўзчи, гулчи). Бундай ясама отларнинг миқдори чексиз⁺. Лекин нутқий меъёрга кўра айрим аниқ отлар [-чи] билан бирикмайди. Қиёсланг, луғатларимизда (чойнакчи), (пиёлачи), (папиросчи), (носчи) каби сўзлар йўқ. Аммо бу сўзлар ўзбеклар учун тушунарли ва ўзбек тили жамияти бундай сўзларни ясаши, тушуниши, улардан нутқида фойдаланиши мумкин. Яъни (носчи) сўзи ўзбек нутқида икки маънодан бирида қўллана олади: 1) нос тайёрлайдиган, сотадиган ва ҳ. к. шахс; 2) носни кўп чекадиган шахс. Қолган сўзларга

⁺ Биз бу ўринда бир назарий масалани эслатиб ўтамиз. Ўзбек тилидаги II шахс оти ясовчи морфема нутқимизда (-чи), (-дўз), (-гар), (-паз), (-боз) каби кўринишларга эга. Булар ортгирма нисбат морфемасининг (-дир), (-т), (-қор), (-каз) каби турли шакллари сингари) бир морфеманинг нутқий вазиятдаги турли кўринишларидир. Уларнинг (нутқий кўринишларнинг) ишлатилиши меъёр билан белгиланади. [қар. 56]. Шунинг учун I қолипнинг тўғри шакли [[аниқ от] + [чи]...] эмас, [аниқ от] + [шахс оти ясовчи морфема] =] бўлиши керак эди. Лекин тилшуносликда тил бирлигини ифодалаш учун шу морфеманинг истаган бир нутқий шаклини тўғри қаве ичида кўрсатиш қабул қилинганлиги сабабли биз шахс оти қўшимчаси [-чи] ёки [-дўз], ёки [-паз] сифатида беришимизнинг аҳамияти йўқ. Лекин (-чи) нутқий кўринишининг қўлланилиши (-паз), (-боз), (-бон) ларга нисбатан кенг. Шунга кўра биз шахс оти ясовчисини [-чи] шаклида келтирдик.

нисбатан ҳам шундай фикрни айтиш мумкин. Демак, ўзбек нутқида (нутқ меъёрида) ишлатилмайдиган сўзларда ҳам биринчи қолипнинг барча қисмлари тўла сақланади. 2- ва 3-қолипларимиз ўзбек нутқи меъёрида деярли ҳеч қандай мустаснога эга эмас. Бу ўринда қолипнинг биринчи қисмида кўрсатилган бирор турга оид лексема кела олади. Бу ҳолда ушбу қолип ўзига хос бўлган нутқий ҳосилани беради ва унинг моҳиятини акс эттиради. Қайд этилган қолипларнинг ҳосилалари чекланмаганлиги сабабли улар ўзбек тили луғатларида тўлиқ қайд этилиши мумкин эмас. Тил бирлиги бўлган қолипга қўйиладиган асосий талаблардан бири шудир. Чунки тил бирликларининг нутқий кўринишлари, нутқий намоён бўлишлари чексиздир.

Сўз ясаш қолипида у ёки бу қисм (асосан, биринчи қисм) муайян тур, хил ёки миқдор билан чекланган бўлиши мумкин. Айни вақтда бу чекланишнинг ўзи ҳам муайян қоида ёки миқдор билан чегараланган бўлиши шарт. Масалан: 5) { [иккидан — бешгача миқдор номи] + [ов] = (жамловчи сон) }. Бу қолип атиги 4 (тўртта) лексемани ўз ичига олади. Шунга қарамасдан бу қонуният, қоида сифатида мавжуд. Шунинг учун 5-қолип ҳам тил бирлиги ҳисобланади;

6) [саноқ сон] + [-инчи] = (тартиб сон)]. Бу қолип эса ҳеч қандай чекланишни билмайди. У чексиз миқдорда тартиб сонларни бериши мумкин. 5- ва 6-қолипларни қиёсласак, улар орасидаги фарқ сезилади. Ҳар иккала қолип ҳам унумли, «тирик», яшаяпти. Аммо 5-қолип кам маҳсул, 6-қолип эса сермаҳсул. Шунга кўра сўз ясаш қолиплари унумли сермаҳсул ва унумли каммаҳсул қолипларга ажратилади [57]. Қолип қанчалик сермаҳсул бўлса, унинг ҳосилалари, «маҳсулот» жамият аъзолари учун шунчалик бўлинувчан, ҳосилаларнинг маънолари эса бир хил, ўхшаш бўлади.

Юқорида айтилганлардан қуйидаги хулосага келиш мумкин:

1. Сўз ясаш қолипи тил бирлиги бўлиши учун бу қолипнинг таркибий қисмлари, қолипнинг ишлаш жараёни муайян қонун-қоидалар билан белгиланган бўлиши шарт.

2. Тил бирлиги бўлган ўта сермаҳсул сўз ясаш қолиплари ҳосилаларининг миқдори саналиши, луғатларда қайд этилиши мумкин эмас, чунки улар чексиз миқдордадир.

3. Унумли сўз ясаш қолипларининг ҳосилалари жамият аъзолари учун бўлинувчан, ясамадир. Улар жамият аъзолари учун тайёр ҳолда эмас. Шу сабабли унумли сўз ясаш қолипларининг ҳосилалари тил бирликлари (лексемалар) эмас, балки нутқ бирликлари, ясама сўзлар ҳисобланади.

Юқоридаги хулосалардан кейин, мақсадга мувофиқ, биринчи қолипга қайтамиз: 1) [[аниқ от] + [-чи] = (от ифодалаган нарса билан шуғулланувчи, алоқадор шахс)].

Нутқимизда (ишчи), (хизматчи), (тажрибачи), (ғалвачи) каби сўзлар ҳам бўлиб, уларнинг I қисмида аниқ от эмас, балки мавҳум от келган. Шунга асосланиб, ўзбек тилида 1а) [[мавҳум от] + [-чи] = (от ифодалаган тушунчага алоқадор шахс)] қолипи бор деб хулоса чиқара оламизми? Афсуски, йўқ. Чунки биз (ҳақчи), (адолатчи), (гўзалликчи) каби сўзларни ясай олмаймиз. Демак, (1а) қолипи тил бирлиги бўла олмайди. Аммо (1а) қолипига бироз аниқлик қиритсак, у тил бирлиги бўла олади. 1б) касб номини ва айтиш вақтида ҳаракат номини ифодаловчи лексемалар + -чи = (шу касб билан шуғулланувчи шахс). Ушбу қолип, эҳтимол, тил бирлиги бўла олса керак. Чунки луғатларда бу қолипининг жуда кўп ҳосиласини беришади. Жумладан, ўзбек тилининг терс луғатида қуйидаги 58 сўз берилади: (тажрибачи, ғалвачи, пойгачи, постановкачи, штамповкачи, разведкачи, атлетикачи, гимнастикачи, сваркачи ва ҳ. к.). Келтирилган мисоллар (нутқий ҳосилалар) шуни кўрсатиб турибдики, ҳаракат номи -чи билан бирикиши учун унинг ўзи лексема (туб) бўлиши керак. Шунга кўра айтиш қолипи (ёзишчи, кўчиришчи) каби ҳосилалар бера олмайди. Чунки (ёзиш, кўчириш) каби сўзлар лексема эмас, балки нутқ ҳосилалари, ясама сўзлардир. Ўзбек тилининг сўз ясаш тизими, умуман, ўрганилган эмас. Шу сабабли биз бу ўринда аниқ далиллар келтира олмаймиз. Унумли сермаҳсул ва унумли каммаҳсул қолиплар ҳақидаги тафсилотларни аниқлашни келажакка қолдириб, қолиплар билан алоқадор бўлган бошқа масалага ўтамиз. Навбатдаги таҳлил сўз яшаниннг унумсиз (ёки тарихий) қолиплари устида боради.

4-§. Сўз яшаниннг унумсиз (тарихий) қолиплари. [Бу ҳақда қар. 57, 58, 59, 60, 61, 62.] Терс луғатдаги (-гин) ва унинг товуш кўринишлари бўлмиш (-қин), (-гин), (-кин), (-гун), (-кун), (-қун) қўшимчали сўзлар-

ни кўриб ўтамиз. Улар қуйидагилар: (1) тизгин, 2) кескин, 3) ёлқин, 4) тўлқин, 5) ёрқин, 6) итирқин, 7) писқин, 8) босқин, 9) тўсқин, 10) сотқин, 11) қочқин, 12) тошқин, 13) шошқин, 14) қувғин, 15) қизғин, 16) озғин, 17) ўзғин, 18) сўлғин, 19) толғин, 20) тўлғин, 21) ёнғин, 22) қирғин, 23) сузгун, 24) сургун, 25) дуркун, 26) учқун, 27) бузгун, 28) уйғун, 29) туйғун).

Келтирилган 29 та мисолнинг барчаси феъл ўзаклардан ясалган. Уларга -гин морфемаси турли фомстик кўринишларда қўшилиб, от ва сифат ҳосил қилган. Шунга асосланиб, биз 7- қолипни ажрата оламиз: 7—{[феъл]+ + [-гин]} = (от ёки сифат)} шаклида тузилган қолишимиз нуқсонли. Унинг ўнг қисми ўта ноаниқ (от ёки сифат). Сўз ясаш қолипида эса бундай бўлиши мумкин эмас. Қолипда, юқорида (1-, 2-, 3-, 4-, 5-, 6-, 1 б қолиплари) кўриб ўтганимиздек, ҳосилаларнинг маъно тури аниқ кўрсатилиши керак. 7- қолипнинг юқорида қайд этилган ҳосилаларида эса маъно турини аниқлаб бўлмайди. Чунки уларнинг ичида ҳаракат номлари ҳам (8-, 12-, 14-, 15-, 22-, 24- мисоллар), нарса-предмет номлари ҳам (1-, 4-, 9-, 21-, 26- мисоллар), шахс отлари ҳам (10-, 11-, 13-, 23- мисоллар), белги ифодаловчи сифатлар ҳам (2-, 3-, 5-, 7-, 15-, 16-, 17-, 18-, 19-, 20-, 25-, 27-, 28-, 29- мисоллар) бор. Сифатлар ҳам маъно жиҳатдан турличадир. Айтилганлар 7- қолипнинг ўнг томондаги тил бирликларига қўйиладиган талабларга жавоб бера олмаслигига ишорадир.

Қолипнинг чап томонига мурожаат қиламиз. Бу ўринда биринчи қисм феъл деб қўйилган, холос. Текширамиз. Мисоллардан кўришиб турибдики, улар, асосан СГС (ундош-унли-ундош) ва ГС (унли-ундош) қурилишига эга феъллардир. Шунга ўхшаш бор-, кел-, кет-, ёт-, чоп-, юр-, ўл-, ўт- каби феълларга (-гин) қўшимчасини қўшамиз ва қуйидаги ҳосилани оламиз: (боргин, келгин, кетгин, ётгин, чойгин, юргин, ўлгин, ўтгин). Натижада ўзбек учун умуман тушунарли бўлмаган «сўзлар»ни ҳосил қилдик⁺. Демак, қолипнинг чап томони ҳам тил бирлигига қўйиладиган талабларга жавоб бера олмайди. [-гин] қўшимчасининг қандай сўзларга (ўзакларга) қўшила олиши ва қандай маъно ифодалашини маълум қонун-қоидалар билан эмас, балки ўзбек тили-

⁺ Ўзбек учун («боргин») ва ҳ. (бор) феълнинг II шахс birlik сон шаклидир ва ҳеч қачон феъллардан ясалган от ёки сифат бўла олмайди.

нинг луғати билан белгиланади. Қолип ҳосилаларининг миқдори, бу ҳосилаларнинг аниқ маънолари луғат орқали белгиланса, бундай сўз яшаш қолиплари унумсиз деб айтилади. Ушбу сўз яшаш қолиплари ҳам сермахсул ва каммахсул бўлиши мумкин. Унумсиз сўз яшаш қолипларининг маҳсули ясама сўзлар эмас, балки мустақил лексемалардир. Чунки уларнинг ҳосил қилиниши маълум бир қонда билан белгиланмайди, балки луғат орқали аниқланади. Унумсиз (тарихий) сўз яшаш қолипларининг ҳосилаларида маъно ихтисослашиши, ҳосилалар маъноларининг бир-биридан узилиши, ҳар бир ҳосиланинг мустақил маъно кашф этиши кучаяди. Шунинг учун 7-қолип ҳосилалари маъно жиҳатидан ранг-баранг бўлиб, маълум қонуниятга бўйсунмайди. Бунинг сабаби шундаки, қолип тилда ўз унумлилигини йўқотгач, унинг тил бирлиги сифатидаги таъсир кучи қолмайди. Натижада унинг ҳосилалари мустақил лексемалар сифатида ривожланади ва турлича маънолар кашф этади. Унумсиз (тарихий) сўз яшаш қолипларининг ўзбек тилидаги миқдори юзга яқиндир. Бундай қолип ҳосилалари Э. В. Севортян, А. Ғуломов, А. Н. Кононов, ва А. Ҳожиевларнинг ишларида атрофлича ўрганилган. Лексемаларнинг миқдори туб сўзларга нисбатан анча кўп дейишимизнинг асосий сабаби ҳам шунда. Чунки ўзбек тилида унумсиз (тарихий) сўз яшаш қолипларининг ҳосиласи бўлган, бугунги кунда ўз ясамалигини йўқотган мустақил тил birlikларига айланган лексемалар миқдори ўзаклардан ва туб сўзлардан 4—5 марта кўпдир (балки бундан ҳам кўпроқдир). Барқарор (синхроник) ҳолатни ва тарихийликни изчил фарқламайдиган анъанавий тилшуносликда, жумладан, сўз ясалишида ҳалигача ўзбек тилида мавжуд сўз яшаш қолипларининг унумлилиги ва маҳсулдорлиги қай даражада эканлиги ҳақида аниқ маълумот йўқ. Анъанавий тилшуносликда анчагина унумли деб ҳисобланилаётган қолиплар аллақачон ўз унумдорлигини йўқотганга ўхшайди. 8- [от] + [ла] = (ўтимли феъл)] қолипи ана шундай қолиплардандир. Қандай бўлмасин, сўз ясалишини тизим қонуниятлари асосида жиддий ўрганиш ўзбек тилшунослигининг долзарб масалаларидан биридир. Чунки ҳозирги кунда айни соҳада Т. Холмуродовнинг ишидан бошқа тадқиқотга эга эмасмиз [54].

5-§. Лексемалар ҳосил бўлишининг навбатдаги фаол усули морфологик соддаланиш ва яхлитланиш (идеома-

тизация)дир. Соддаланиш деб, муайян сўз ясаш қолипнинг ҳосиласида ёки сўзнинг маълум бир шаклида ўзак билан қўшимчанинг ўзаро бирикиб, шаклан ажралмас бутунликка ўтишига ва шунга мувофиқ янги маъно ифодаланишига айтилади. Соддаланиш тилда жуда кенг тарқалган ҳодисадир. Ҳозирги ўзбек тилида туб деб саналадиган [син-], [боғла-], [тингла-], [тўй-], [тўл-], [тўқ] каби феъллар тарихан [си-], [ба-], [тинг-], [тў-] каби ўзакларнинг турлича қўшимчалар билан бирикишидан ташкил топган [63]. Ўзбек тили луғатларини кўздан кечирсак [бирин-кетин, қишин-ёзин, олдин, кейин, остин-устун, олға, илғари, ташқари, юқори, тесқари, ичкари, ушоқ, увоқ, ёмғир, тангри, қуёш, денгиз, яйлов, қирғоқ, ботқоқ, эшқак] каби юзлаб икки ва ундан ортиқ бўғинли туркий ўзакли сўзларни учратамиз. Шу кунги тилимиз нуқтаи назаридан муайян сўз ясаш қолипнинг ҳосиласи бўла олмайдиган бу сўзларнинг барчаси туб сўзлар бўлиб, нутқда тайёр лексемалар сифатида воқеалашади. Тарихан эса улар лексема эмас, балки нутқий ҳосилалар — ясама сўзлар ва сўз формалари (шакллари)дир. Соддаланиш ҳозирги кунда ҳам давом этаётган, содир бўлаётган ҳодисадир. Биз ҳозир [бирдан, бирга, бошқа, ўзга, бу ёққа, у ёққа, қасддан, ҳақиқатан, тасодифан, афтидан. . .] каби тил бирликларидаги жўналиш келишиги қўшимчаси [-га], чиқиш келишиги қўшимчаси [-дан], равиш ясовчи қўшимча [-ан]ларни ажрата олмаймиз. Бу сўзлар шу ҳолида соддалашиб, тайёр лексемаларга айланган.

Лексемалар пайдо бўлишининг яна бир кенг тарқалган усули яхлитланиш (идеоматизация)дир [34]. **Яхлитланиш** деб тарихан ясама бўлган лексема маъносининг сўз ясаш (ёки форма ясаш) қолипи маъносидан узилишига, узоқлашишига, ихтисослашишига айтилади. Масалан, [ўйнаш] лексемасини олиб кўрайлик. Биринчидан, бу сўз 9—[[феъл] + [иш] = ҳаракат номи] қолипнинг ҳосиласи, нутқ бирлигидир: (болалар кўчага ўйнашга чиқишди). Лекин бошқа [ўйнаш] лексемаси ҳам мавжуд бўлиб, у хусусий маънога эга. Бу маъно русча «любовник» (любовница) сўзлари орқали берилади. Ушбу маънода [ўйнаш] сўзи алоҳида лексема сифатида тилда тайёрдир. [ўхшаш, қараш, йўналиш, жўналиш, қурилиш, йиғилиш, таниш, кўриниш . . .] каби тарихан 9-қолип ҳосиласи бўлмиш бу сўзлар ҳам ихтисослашган

маънога эга бўлган, яхлитланган ва лексемаларга айланган. Яхлитланиш натижасида нутқ бирликларининг тил бирликларига — лексемаларга ўтиши кунда содир бўлаётган фаол жараёндир.

6-§. Лексемалар ҳосил бўлишининг энг унумли йўлларида бири атамалаш (терминлашиш, терминологизация) дир. Нутқий ҳосилаларга маълум бир соҳа нуқтаи назаридан таъриф берилиб, уларнинг маъноси ихтисослашса, бундай ҳосилалар ҳам тилнинг мустақил лексемаларига, атамаларига (терминларига) айланади. Жумладан, [синг-] феъли 9-қолип ҳосиласи (сингиш) сўзига биология ва тилшуносликда муайян хусусий маънолар юклатилиб, русча «ассимиляция» (биологияда овқатнинг ҳазм бўлиши: тилшуносликда ёнма-ён келган товушларнинг ўзаро таъсири натижасида бир-бирига ўхшаб кетиши) маъноси берилган. Бундай хусусий маъноларга кўра барча атамалар алоҳида лексемаларни ташкил этади. Атамалашининг навбатдаги турини нутқ ҳосилалари (сўз ва сўз бирикмалари)нинг атоқли отларга ўтишида кўриш мумкин. Масалан, [Каттақўрғон, Янгиер, Янгибозор, Эскижўва, Каттабоғ, Итолмас, Бўрибой . . .] кабилар ҳам мустақил лексемалар қаторидан ўрин олади.

7-§. Лексемалар ҳосил бўлишининг навбатдаги кенг тарқалган усули лексемалашидир. Тарихан сўз бирикмалари (ҳатто гап) қолипларининг ҳосиласи бўлган сўз бирикмалари (гап қисмлари) орасидаги синтактик алоқанинг йўқолиши ва бу ҳосилаларнинг шакл ҳамда мазмун бутунлиги, тайёр, турғун бирликларга айланиши лексемалашидир дейилади. Масалан, [бошоғриқ, белбоғ, ишбоши, қўлқоп, кўзойнак ва ҳ. к.] каби лексемалар шулар жумласидандир.

8-§. Биз 2-§ да «лексемалар таркиби» «ўзак» ва «туб сўзлар» таркибидан анча кенгдир, деб бежиз айтмаган эдик. 4—7-§ да берилган маълумотлар бу фикрни тўлдиради. Лексемаларнинг турлича кўринишларидан фақат биттаси анъанавий тилшуносликнинг ўзак ва туб сўзларига тўғри келади. Лексемаларнинг қолган турлари, яъни тарихий, унумсиз сўз яшаш қолипларининг ҳосилалари, содалашган, яхлитлашган, атамалашган, атоқлилашган, лексемалашганлари, умуман тарихий тушунча бўлган ўзак ва туб сўзлардан кескин фарқ қилади. Улар миқдоран туб сўзлардан бир неча марта ортиқдир.

Айтилганлардан шундай хулоса қилиш мумкинки, ўзбек тили лексемаларининг таркиби нутқий ҳосилаларнинг яхлитлашиши, шакл ва мазмун бутунлигини ҳосил қилиши асосида мунтазам бойиб боради.

9-§. Лексеманинг хусусиятлари. Лексеманинг энг асосий хусусияти, шу бобнинг 1-§и да айтилганидек, тайёрлиги, шакл ва мазмун жиҳатидан бутунлиги, соддалашган (яхлитлашган, атамалашган, атоқлилашган в. ҳ.) лексема мазмунининг ўз қисмлари мазмунининг йиғиндисидан иборат эмаслиги ва шу сабабли лексемаларнинг таркибий қисмларга бўлинмаслигидир. Бинобарин, лексемалар жамиятнинг барча аъзолари учун тайёр, умумий ва мажбурий ҳисобланади. Жамият аъзоси лексемани ясамайди, балки уни тайёр ҳолда қабул қилади. Айни вақтда лексеманинг хусусиятлари айтилганлар билан чекланиб қолмайди. Лексемалар тил бирлиги сифатида 2-§ да тилга берилган таърифидаги қатор бошқа хусусиятларга ҳам эгадир. Жумладан, лексемалар жамият аъзосининг онгида бошқа лексемалар билан ўхшашлик қаторларида (парадигмаларда) яшайди. Масалан, [китеб] лексемаси, биринчидан, [дафтар], [блокнот] билан, иккинчидан, [ойнома], [рўзнома] билан, учинчидан, [қисса], [роман] билан, тўртинчидан эса, [муқова], [варақ], [бет], [боб] ва ҳ. к. билан биргаликда ўхшашлик қаторларида яшайди. Ана шу муносабатлар асосида турлича маъно кашф этади. Лексемалар жамият аъзосининг онгида нафақат ўхшашлик муносабатларида, балки қўшничилик муносабатларида ҳам яшайди. Шунинг учун, жумладан [китеб] лексемаси, бир томондан, [ўқи-], [ёз-] [ол-] каби, [қизиқ], [зерикарли] каби лексемалари билан, иккинчи томондан, [сон қўшимчалари], [эғалик қўшимчалари], [келишик қўшимчалари] ва ҳ. к. каби морфемалар билан қўшничилик муносабатларида бўла олувчи тил бирлигидир. Грамматик морфемалар (қўшимчалар) нафақат маънога, балки муайян синтактик вазифага ҳам эғалиги сабабли лексемалар тил вакилининг онгида нутқда бажариши мумкин бўлган барча вазифалари билан иштирок этади. Бу ўхшашлик ва қўшничилик муносабатлари, маъно ва вазифа имкониятлари нутқда ойдинлашади, аниқлашади. Қатор имкониятлардан бири нутқ шароитига, кўзланган мақсадга, ифодаланаётган фикрга мос равишда танланади. Демак, лексемалар тил эғалари онгида воқелаш-

ган ва воқелашадиган нутқий имкониятлар йиғиндиси сифатида яшайди. Ушбу имкониятлар тил соҳиби, нутқ муаллифига танлаш имконини беради. Лексемаларнинг маъноси, хусусияти лексемаларнинг муайян нутқ бирлигидан бойроқлигини ва чексиз имкониятларга эгаллигини таъминлайди.

10-§. Лексема ва сўз. Лексема — тил бирлиги, тайёр ва турлича имкониятлар мажмуаси бўлса, сўз унинг воқеланиши, рўёбга чиқиши, аниқ шакл, мазмун ва вазифа кашф этган моддий кўринишидир. Ҳар бир лексема нуқтада муайян сўз сифатида намоён бўлади. Айни вақтда сўзлар лексемаларнинг воқеланиши билан чекланмайди. Тилда мутаносиб лексемаларга эга бўлган нутқдаги сўзларга нисбатан унумли сермаҳсул ва каммаҳсул сўз ясаш қолипларининг ҳосилалари бўлган ясама сўзлар миқдори бир неча марта кўпдир. Бу муносабат лексемаларнинг ўзак ва туб сўзларга нисбатан миқдор муносабатига жуда ҳам ўхшайди. Туб сўзларнинг умумияти сифатида тилимиздаги лексемаларга нисбатан унумсиз (тарихий) сўз ясаш қолипларининг, содаллашиш, яхлитлашиш, атамаллашиш, атоқлилашиш маҳсули бўлган лексемалар кўп бўлганидек, лексемаларнинг воқеллашиш шакли сифатидаги сўзларга нисбатан нутқда унумли сўз ясаш қолипларининг ҳосиласи бўлган сўзлар кўпдир. Нутқий ҳосила сифатида сўзга таъриф берилаётганда мана шуларга эътибор бериш зарур. Айтилганлардан келиб чиқиб, сўзга қуйидагича таъриф бериш мумкин: Лексемаларнинг ва унумли сўз ясаш қолипларининг нутқда воқелашган, аниқ шакл, мазмун ва вазифага эга кўринишига *сўз* дейилади. Чунончи: (*Боғимизда мевали дарахтлар ўсади*) гапида тўртта сўз мавжуд. Бу тўрт сўздан 3 таси [боғ], [дарахт]. [ўс] лексемаларининг нутқий кўриниши, биттаси эса {[от] + [-ли]} = («от аталмишига эга» маъноли сифат) қолипнинг ҳосиласидир. Бу гапдаги сўзлар аниқ шаклда [(биринчидан, моддий ёзма нутқ шакли—ҳарфлар ва оралиқлар тизмаси, иккинчидан (-имизда), (-лар), (бош келишик), (-ади) қўшимчалари билан] ва аниқ вазифада (*дарахтлар* — эга, *ўсади* — кесим, *турли* — аниқловчи, *боғимизда* — ўрин ҳоли) келиб, қатор маъно имкониятларидан, бирикиш қобилиятларидан фақат биттасини юзага чиқарган. Лексемаларнинг маъно турлари, грамматик шакллари (қабул қиладиган қўшимчалари), гапда бажара оладиган вазифалари ни-

хоятда ранг-баранг бўлса, сўзларники эса аниқ чегараланган бўлади. Бир гапда (матнда) лексема бир имкониятини воқелаштирган бўлса, иккинчи матнда унинг иккинчи бир имконияти намоён бўлади.

Демак, лексема ва сўз орасидаги муносабат тил ва нутқ бўлинишининг инъикоси бўлиб, лексема тил бирлиги, сўз эса нутқ бирлиги сифатида кузатилади. Ҳар бир лексема — тилнинг, сўз — нутқнинг умумий хусусиятларини мужассамлаштиради.

11-§. Лексема ва сўзларнинг тузилиш турлари. Систем таҳлилга кўра лексемаларнинг тузилиш турлари деб айтилиши ва масала сифатида қўйилиши ғайри-илмийдир. Бинобарин, аниқ фан ҳодисаларига нисбатан «квадратнинг турлари» дейилиши қанчалик мантиқсиз бўлса, «лексеманинг тузилиш турлари» дейилиши ҳам шунчалик мантиқсиз, асоссиздир. Чунки лексема тайёр тил бирлиги бўлиб, унинг нималардан ташкил топганлиги мутлақо аҳамиятсиздир. Шунга кўра лексемаларнинг эмас, балки «сўзларнинг тузилиш турлари» дейилиши мақсадга тўла мувофиқдир. Чунки сўзлар ҳосила сифатида, албатта, турлича тузилишга эга бўлади. Аммо тил ижтимоий ҳодиса сифатида тарихдан бутунлай ажралиб кетмайди. У ҳамиша ўзида турли даврлар «бўёғини» сақлайди. Шу бобнинг 4—9-§ даги лексемаларнинг ҳосил бўлиш усуллари билан танишганимизда, тил бирликларининг тарих билан, ўтмиш билан алоқаларининг гувоҳи бўлдик. Бундай боғланиш узвий бўлганлиги сабабли «лексемаларнинг тузилиш турлари» масала сифатида қўйилиши унчалик мантиқсиз эмас. Чунки бу нарса тил билан тарихнинг алоқаларини яққолроқ, аниқроқ кўришимизга имкон беради. Айни вақтда шуни эсдан чиқармаслик керакки, лексема бўлинмас, тайёр бутунлик экан, унинг тузилиш турлари билан танишиш лексемаларнинг систем таҳлилига эмас, балки тарихий таҳлилига таянади.

Қурилиш турларига кўра лексемалар содда, соддалашган, қўшма, жуфт ва мураккаб бўлиши мумкин.

Содда лексемалар тарихан бўлинмасдир. Улар битта морфемадан иборат бўлиб, анъанавий тилшуносликнинг «ўзак», «туб» деб аталадиган бирликларига мос келади. [боғ], [дала], [кел-], [қоч-], [оқ], [сарик], [мен], [у], [икки], [ўн] кабилар содда лексемалар сифатида мавжуддир.

Ўзга тиллардан олинган — олинма сўзларнинг барчаси таркибан қанчалик мураккаб бўлмасин, агар уларнинг ясовчилари ўзбек тили тизимида ўзлашган бўлмаса, [қар. 54] улар туб лексемалар саналади.

Соддалашган лексемалар ҳозирги тил нуқтаи назаридан тайёр ва бўлинмас, шаклий ва мазмуний бутунликка эга бўлиб, таркиби тарихан мураккаб бўлган лексемалардир. Чунончи, [қочоқ], [қирғин], [чолғу], [супурги], [ўйинчоқ], [яша-], [бирик-], [қизғиш], [кўклам], [кийим], [экин], [тўлин] каби унумсиз (тарихий) сўз ясаги қолипларининг ҳосилаларига [ушоқ] [ичкари], [тангри], [кураш], [ўйнаш] каби қўшимчалари ўзак билан бирикиб, соддалашган, яхлитлашган сўз шакллариغا соддалашган лексемалар сифатида қараш мумкин.

[Санчиш], [уйғунлашиш], [бўлиниш] каби атамалашган ҳосилалар ҳам соддалашган лексемалар қаторидан ўрин олмоғи лозим. (ишчи) сўзини таҳлил этайлик. Бу сўз ўзбек нутқида бир неча маънога эга: 1. [иш] аталмасининг ижрочиси, шахс. Айни маъно 1 б қолипнинг [касб. фаолият, ҳаракат номи] + [-чи] = (от аталмиши билан шуғулланадиган, алоқадор шахс) изоҳи билан боғлиқ. Ушбу маънода, (ишчи) сўзи ҳосила бўлиб, нутқ бирлиги ҳисобланади. Аммо [ишчи] лексемаси ҳам мавжуд. У ихтисослашган маънога эгадир. [асалари] лексемаси, жумладан, қуйидаги тур — жинс (гипо-гиперономик) ўхшашлик қатори билан боғланади: [асалари] : [она] : [эркак] : [ишчи]. Бу қаторда [ишчи] лексемаси асаларининг бир турини номлаб, атаб келади. Унинг маъноси 1 б қолипидан келиб чиқмайди, яъни ҳосила эмас. Бу ўринда [ишчи] сўзи соддалашган лексемадир. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Қўшма лексемалар тарихан икки ва ундан ортиқ ўзак (луғавий морфема) ларнинг шаклий ва мазмуний бутунликка айланиши натижасида юзага келади [белбоғ], [оқсоч], [оқсоқол], [белкурак]. Қўшма лексемалар, айниқса, атоқлилашган ва атамалашган лексемалар таркибида кўп бўлади: [Янгиқўрғон], [Миёнбозор], [Эскижўва] ва ҳ.

Жуфт лексемалар қўшма лексемаларнинг бир туридир. Жуфт лексемаларнинг ўзақларидан бири тилда мустақил лексема сифатида кенг қўлланилади. Иккинчиси эса қўлланилмайди ёки жуда кам қўлланилади:

[бола-чақа], [идиш-оёқ], [етим-есир], [қарз-қавола], [ўрта-миёна], [маза-матра] ва ҳ.

Мураккаб лексемаларга фақат атамалашган ва сўз бирикмаларидан ясалган лексемалар киради. Мураккаб лексемалар (атамалар, терминлар) деярли ҳар бир фан соҳасида жуда кўплаб топилади. Масалан, [гап бўлаги], [бош бўлак], [иккинчи даражали бўлак], [аниқ нисбат], [бош келишик], [ўтган замон] ва ҳ.

Сўзлар ҳам тузилишига кўра турличадир. Улар, асосан, қуйидаги тузилиш турларига эга: 1) содда туб сўзлар; 2) содда ясама сўзлар; 3) қўшма сўзлар; 4) жуфт сўзлар; 5) такрор сўзлар; 6) мураккаб сўзлар.

Сўзларнинг барчаси лексемалар ёки махсус сўз ясаш қолиплари асосида нутқда ҳосил қилинади. Шунинг учун лексемаларнинг юқорида қайд этилган бешта тури ҳам содда, содалашган, қўшма, жуфт ва мураккаб сўзлар сифатида нутқда воқелашади. Аммо лексемаларга таянадиган қўшма, жуфт ва мураккаб сўзлар том маънода қўшма, жуфт ва мураккаб сўзлар эмас. Уларнинг барчаси тил бирлиги ҳисобланади. Чунки улар тайёр, шакл ва мазмун бутунлигига эга бўлган тил бирлиги-лексеманинг воқеланиши, нутқда намоён бўлишидир. Шу сабабли сўзларнинг тузилиш турлари ҳақида фикр юритганда, икки йўлдан бирини танлаш зарур.

Биринчи йўлга кўра сўзлар:

1) лексемаларнинг воқеланиши рўёбга чиқиши;

2) унумли сўз ясаш қолипларининг ҳосилалари каби икки катта гуруҳга ажратилиши лозим. Бу ҳолда ҳар бир гуруҳда қўшма, жуфт, такрор ва мураккаб сўзларнинг ажратилиши мақсадга мувофиқ. Шу билан бирга, биринчи гуруҳда, булардан ташқари, яна содда сўзлар, иккинчи гуруҳда эса содда ясама сўзлар ажратилади.

Систем таҳлил усули талабига кўра бу энг тўғри ва мукамал йўлдир.

Иккинчи йўлга кўра эса содда, қўшма, жуфт, такрор ва мураккаб сўзларга ажратилади. Айни вақтда уларнинг ҳар бири ўз ичида икки гуруҳга: а) лексемаларнинг нутқий шакллари (воқеланиши) ва б) сўз ясаш қолипларининг ҳосилалари кабиларга бўлиниши керак.

Бу йўл систем таҳлил усулидан бир қадам орқага чекиниш ҳамда тарихий ва шаклий омилларни бир поғона юқори қўйиш йўлидир.

Биз биринчи йўлини танлаймиз ва лексемаларнинг воқеланиши, рўёбга чиқиши масаласига тўхталмай, иккинчи гуруҳ сўзларига кўпроқ эътибор берамиз. Бунинг сабаби шундаки, [етим-есир], [қўлқоп] ва б. лексемаларнинг нутқда юзага чиқиши, воқеланиши юқорида кўриб ўтилган [боғ], [ўс], [дарахт] каби лексемаларнинг нутқда воқе бўлишидан асло фарқ этмайди. Чунки улар моҳиятан бир хилдир.

Айни вақтда иккинчи гуруҳ сўзларида (сўз ясаш қолиплари ҳосилаларида) эса бир қатор хусусиятлар мавжуд. Ушбу хусусиятларини аниқлаб, белгилаб олиш мақсадга мувофиқдир. Шунинг учун қуйида сўз ясаш қолипларининг ҳосилалари бўлган содда ясама, жуфт, такрорий ва мураккаб сўзлар юзасидан фикр юритамиз.

Содда ясама сўзлар. Содда ясама сўзлар, шу бобнинг 3-§ида кўриб ўтилганидек, унумли сўз ясаш қолипларининг ҳосилаларидир. Юқорида айтиб ўтганимиздек, ўзбек тилининг сўз ясаш усуллари ҳозиргача систем таҳлил усуллари асосида ўрганилган эмас. Шунга кўра биз унумли сўз ясаш қолиплари, сўз ясаш қолипларининг унумлилик ва маҳсулдорлик даражаси ҳақида аниқ маълумотларга эга эмасмиз. Айтилган фикрлар нафақат қўшимчалар ёрдамида ясаладиган сўзларга (сўз ясашнинг аффиксация, морфология усули), балки қўшма, жуфт ва такрорий сўзларнинг ясаши қолипларига ҳам тааллуқлидир.

Содда ясама сўзлар сўз ясаш қолипларининг маҳсули бўлганлиги учун уч томонга эгадир:

- 1) лексема ёки сўз ясаш (баъзан шакл ясаш) қолипнинг ҳосиласи бўлган сўз ясаш асоси;
- 2) ясовчи қўшимчанинг маълум бир кўриниши;
- 3) сўз ясаш қолипи умумий маъносининг сўз ясаш асоси мазмунининг инъикосида воқеалашган кўриниши.

Масалан, 1 қолип [аниқ от] + [чи] = (от англантиши билан шуғулланадиган, алоқадор шахс оти) (сувчи), (этакчи), (бўзчи), (машиначи), (тракторчи) каби юзлаб ясама содда сўзларда кўринади. Ясалган сўзнинг аниқ маъноси меъёр билан белгиланади. Жумладан, (бўзчи) сўзи тил қолипи асосида қуйидаги маъноларга эга бўла олади:

- 1) бўз тўқувчи шахс;
- 2) бўз сотувчи шахс;

3) бўз харид қилувчи шахс ва ҳ. к.

Меъёр ўзбек нутқида бу маънолардан биттасини (бўзчи сўзида биринчисини) белгилайди. Нутқий ҳосилаларда соддаланиш ва яхлитланиш ҳодисасининг жуда кўп юз беришига, ясама сўзлардан соддалашган лексемаларнинг кўплаб ҳосил бўлишига асосий сабаб ҳам худди мана шунда. Масалан, феъллардан шахс оти ясовчи: [феъл] + [вчи] = [(шахс оти, феъл англлатмишнинг бажарувчиси)] қолипи минглаб нутқий ҳосилалар асосида ётади. (ёзувчи) шундай ҳосилалардан биридир. Лекин ўзбек нутқида учта (ёзувчи) ҳосиласи мавжуд. Булардан икkitаси 1. [ёзувчи, адиб, шоир...]. 2. [ёзувчи, қаллоб, фирибгар, ифвогар] ўхшашлик қаторларидан ўрин олган соддалашган лексемалардир. Учинчиси эса юқорида келтирилган қолипининг ҳосиласидир. (Мас., иншо ёзувчилар 14-хонада йиғилишсин.)

Сўз ясаш қолипининг маъно турлари қанчалик кўп ва ранг-баранг бўлса, унинг тил бирлиги сифатидаги мавқеи шунчалик пасайиб ихтисослашиши кучайиб боради. Қолипининг маъноси қанчалик умумий ва барқарор бўлса, унинг маҳсулдорлиги ҳам, тил бирлиги сифатидаги мавқеи ҳам шунчалик ошиб боради. {[от, сифат, сон, олмош, сифатдош...]} [ники] = (эғалик, тегишлилик маъноси билан кесим вазифасидагина кела оладиган сифатни ифодаловчи сўз), {[от, сифат, сон, олмош, сифатдош...]} + [даги] = (ўрин-пайт белгисини ифодаловчи сифат) каби қолиплари шунчалик умумий (универсал)ки, уларнинг сўз ясаш асоси сифатида ҳатто сўзнинг турли шакллари (формалар ҳам), сўз бирикмаларида (мураккаб сўзларда) ҳам воқеланиши мумкин. (Бу китоб қизники (қизларники/қизларимизники); (Биздаги (қишлоғимиздаги) ўзбек маҳаллаларидаги қизлар анча уятчан.) Бу хусусият лексема, сўз ва сўз бирикмаси орасидаги умумий мазмун хусусияти — атамалилик билан узвий боғланади. Келгуси бобимизда шу ҳақда тўхталамиз.

Содда ясама сўзлар икки, баъзан уч поғонали ясама бўлиши мумкин. Яъни сўз ясаш қолипи поғонали тузилишига эга бўлиб, сўз ясаш асоси вазифасида лексема эмас, балки сўз ясаш қолипи (қолиплари) келиши мумкин. Чунончи, {[аниқ от] + [-чи]} = (шахс оти){+[лик]} = (мавҳум касб-кор оти) (ҳосилалари: этик-чи-лик; узум-чи-лик; те-рим-чи-лик; тароз-дор-

лик ва ҳ. к./, [[[от...] + [чи] + [лик]]] + [даги] = (ўрин-пайт белгили сўз) (мансаб-дор-лик-даги мураккабликлар...).

Қўшма сўзларни ҳосил қилиш қолиплари, айтилганидек, ўзбек тилида жуда кам ўрганилган. Қўшма сўз ҳосил қилувчи қолиплар сифатида [[аниқ от] + [феъл] + [ди]] = (маросим оти) ҳосилалари: (келин келди, куёв чақирди, кампир ўлди, оғиз боғланди, бешик кетди ва ҳ. к.) [64, 66], {[от] + [қил] = (ўтимли феъл)} (ҳосилалари: меҳнат қил, ғайрат қил, китоб қил ва ҳ. к.); {(от...) + [бўл] = (ўтимсиз феъл)} ҳосилалари: (одам бўл, ишчи бўл, охир бўл, қизиқ бўл, китоб бўл ва ҳ. к.) кўриш мумкин.

Жуфт сўзларнинг ясалиш қолиплари ҳам тадқиқ талаб масалалардандир. Бу масала чуқур ўрганилмаган бўлса-да, жуфт сўзлар ясалишининг қуйидаги қолипларини ажратиш мумкин: {[бир ўхшашлик қаторида ўзаро тенг қийматли зиддиятдаги лексемаларнинг бирикиши] = (жамловчи тахминий белги маъноли)} (ҳосилалари: ота-она, ака-ука, опа-сингил, тоға-жиян, қалам-қоғоз, китоб-дафтар, қўй-қўзи, қўй-эчки, сигир-бузоқ, икки-уч, ширин-шакар, аччиқ-чучук ва ҳ. к.); турли ўхшашлик қаторларидаги ўзаро зир маъноли лексемаларнинг бирикиши¹ = (жам. маъноли сўз) (ҳосилалари: кун-тун, ёш-қари, яхши-ёмон ва ҳ. к.).

Такрор сўзларнинг ясалиш қолиплари сифатида қуйидагиларни санаш мумкин {[миқдор, ҳажм, ўлчов маъноли от лексемалар такрори] = (миқдорий белги ифодаловчи сўз)} [ҳосилалари: тоғ-тоғ; қоп-қоп; хирмон-хирмон; арава-арава; ҳовуч-ҳовуч; кило-кило; тонна-тонна ва ҳ. к.] {(белги ифодаловчи лексемалар такрори) = (белги кучайганлигини ва унинг бўлинувчанлигини ифодаловчи сўзлар)} ҳосилалари: (яхши-яхши одамлар; катта-катта китоблар муаллифи; ширин-ширин қовунлар).

Мураккаб сўзлар ҳам муайян қолиплар асосида ясалади. Мураккаб сўзларни ҳосил қилувчи қолиплар қуйидагилардир: {[ўнликни атовчи лексема] + [бирликни атовчи лексема] = (11 дан 99 гача саноқ сўзлар)} (ҳосилалари: йигирма бир, қирқ тўққиз ва ҳ. к.); <[бирликни атовчи лексема] + [юз] + [ўнлик...] + [бирлик] = (101 дан 999 гача саноқ сўз)> (ҳосилала-

¹ Бу қолип аввалги қолипнинг бир кўриниши бўлиши мумкин.

ри (бир юз ўн бир; саккиз юз тўқсон тўққиз)]; [қил-], [бўл-], [даки], [-ники], [-ли], [-дай / дек ...] каби ясовчи қўшимчали қолипларда сўз яшаш асоси вазифасида сўз бирикмалари қолипларининг ҳосилалари келганда ҳам мураккаб нутқий бирликлар — нутқий сўзлар ясалади: *Тошкентнинг ўзбек маҳаллаларидаги қизлар...*

Бу бўлимда тадқиқ қилинган сўз ва лексемаларнинг ўзаро муносабати уларнинг тузилиш турлари, ҳосил бўлиш йўллари|кабилар масала сифатида ўзбек тилшунослигида эндигина ўрганилаётганлигини, аynи соҳада ҳали кўп ишлар қилиниши лозимлигини кўрсатиб турибди. Келажакда тадқиқ этилиши зарур бўлган масалаларни ҳал этишда|қуйидаги хулосалар етакчилик қилиши, асос бўлиши мумкин:

1. Лексема тил бирлиги сифатида жамият аъзолари учун тайёрдир. У шакл ва маъно бутунлигига эга бўлган умумийликдир.

2. Тилдаги лексемалар миқдори нутқий ҳосилаларда, яъни сўзлар ва сўз бирикмаларида яхлитланиш, аталлашиш, ихтисослашиш рўй бериши натижасида доимо кўпайиб боради.

3. Сўз нутқ бирлигидир. У лексемаларнинг ва сўз яшаш қолиплари ҳосилаларининг ўхшашлик ва қўшничилик муносабатлари асосида аниқланган, муайян шакл, мазмун ва вазифа кашф этган кўринишидир. Шунга кўра нутқда сўзнинг тур ва хилларини ўрганиш тилда сўз яшаш қолипларини ажратиш билан, сўз яшаш қолипларининг имконият ва хусусиятларини аниқлаш билақ қоришиб кетади.

4. Тил тадқиқига систем таҳлил усули билан ёндашиш, сўз ва лексемани изчиллик билан фарқлаш ўзбек тилшунослигида сўз ясаши билан, лексемалар таркибининг бойиши билан, сўзнинг маъно ва тузилиш турлари билан боғлиқ қатор янги муаммоларни ўрганиш, аниқлаш зарурлигини келтириб чиқаради.

III БОБ

ЛЕКСЕМАНИНГ МАЗМУНИ — СЕМЕМА ВА УНИНГ ТАРКИБИ

1-§. Лексема икки томонга эга тил бирлигидир. Аниқроғи, у шакл ва мазмун томонларидан иборат рамздир. (Бу ҳақда I бобнинг 20-22- § да батафсил фикр юрит-

ганмиз.) Шунини алоҳида қайд қиламизки, тил рамзларининг (лексемаларнинг) шакл ва мазмун томони хусусий атамалар билан аталади. Систем тилшуносликда лексеманинг шакл томони но ме ма дейилади. Но ме ма фақат лексеманинг шаклига (моддий қобифи, ташқи томонига) нисбатан ишлатилади. Лексеманинг мазмун томони (маъноси, ички томони, сигнификати ва ҳ. к.) эса се ме ма но ми билан юритилади. Демак, лексема = но ме ма + се ме ма дир.

Но ме ма тилга хос томондир. У онгимизда муайян фонемалар тизмаси сифатида мавжуд. Номеманинг фонемалар тизмасидан иборатлиги ички нутқ жараёнида (киши фикр юритганда, шеър ёки матни ичда, товуш чиқармай ўқиганда) аниқ маълум бўлади. Чунки одам ички нутқ жараёнида сўзларни, қўшимчаларни кетма-кет тизиб, худди гапираётгандай уларни бир-бирига бириктиради, грамматик жиҳатдан шакллантиради. Шу асосда фикр юритади. Демак, инсон фақат овоз чиқаргандагина эмас, балки овоз чиқармаганида ҳам фонемаларга моддий шакл беради. Одамнинг ички нутқи ўзидан бошқа ҳеч кимга аён бўлмайди. Ташқи нутқда эса но ме ма товушлар (ёки ҳарфлар) тизмаси, имо-ишоралар, турли хил сигналлар кўринишида муайян тус олади, воқелашади. Аввалги бобларда кўриб ўтганимиздек, ташқи нутқнинг аниқ моддий шакли нутқ вазияти билан, сўзловчи (нутқ муаллифи) нинг мақсад ва имкониятлари билан белгиланади. Систем тилшунослик лексемаларнинг моддий томонига — номемаларга кўп аҳамият бермайди. Чунки кўриб ўтганимиздек, номеманинг аниқ шакли нутқ шароити билан белгиланади ва у лексеманинг моҳиятига таъсир этмайди. Лексеманинг моҳияти унинг ички томони — се ме ма орқали ва шунга кўра лексеманинг бошқа тил бирликлари билан муносабатга, алоқага киришуви орқали белгиланади. Аммо нутқда, айниқса, назмий, нутқда но ме ма катта аҳамиятга эга бўлади. Назримизда беҳад катта аҳамиятга эга: қофия, радиф, тажниснинг ўнлаб турлари, қалб, сажъ, тасритъ, тасмит, тааттуф, ҳарфий ва лафзий санъатлар (булар ҳақида қар., 65) номеманинг хусусиятларига таянади. Шу сабабли назмий нутқда но ме ма ва унинг воқеланишига катта эътибор берилади. Лекин тил лексемаларининг илмий тадқиқидаги асосий таянч нуқта бўлиб, лексемаларнинг ички томони се ме ма ҳисобланади.

Семема лексеманинг ички томони унинг мазмуни, маъноси нимани ифодалаб келишидир. Семема кўпинча онгимизда маълум бир тушунча ва тушунчалар билан боғлиқ бўлади. Тушунча — онг, мантиқ бирлиги, Семема эса тилга, лексемага хос бирликдир. Жуда кўп ҳолларда бир семема бир неча тушунчани ўз ичига олади. Жумладан, [ўрик] лексемасининг семемаси қуйидаги тушунчаларда намоён бўлади:

- 1) тоза, тар меванинг бир тури (тож. зардолу);
- 2) шу меванинг қуритилгани (тож. гулунг);
- 3) шу мевани берадиган дарахт.

Бир семеманинг бир неча тушунчани ўз ичига олишини жуда кўп мева номларида кўриш мумкин, қиёсланг [олма; анор; шафтоли; олча; бодом; писта ва ҳ.к.) Аммо [узум], [майиз], [ток] лексемаларида тар мева, унинг қуритилгани, дарахти бошқа-бошқа лексемалар орқали ифодаланади. Демак, [ўрик] лексемаси уч тушунчага, воқеаликдаги уч хил нарса — предметга (аталмишга) алоқадор бўлса, [узум], асосан, бир тушунчага — тар меванинг маълум турига, битта аталмишга алоқадордир. Шунга кўра тушунча ва семема ўзаро ҳамма вақт ҳам мос келмайди. Бу ҳодисани, айниқса, синонимларда (маънодош лексемаларда) яққол кўриш мумкин. [юз], [бет], [афт], [башара], [турқ], [чеҳра], [жамол] лексемаларининг семемалари, асосан, битта тушунча билан — одам боши олд томонининг аталмиши билан боғланади. Аммо айни вақтда ҳар бир лексема ушбу маънони ўзига хос хусусияти, қўшимча маъно муносабати билан англашиб, ифодалаб келади.

Лексема ўзининг энг муҳим вазифаси бўлган воқеаликдаги, инсон онгидаги нарса-буюм, белги, хусусият ва моҳиятларни аташни семема орқали бажаради. Семеманинг онгимиздаги тушунчалар билан боғлиқлиги лексеманинг аташ, номлаш вазифасини бажаришга имкон беради. Семема онгимизда мавжуд бўлган турлича тушунчалар билан боғланади. Мантиқ фанидан маълумки, онгимиздаги тушунчаларнинг ҳаммаси ҳам воқеликдаги нарса-буюм, белги-хусусият, муносабат асосида ҳосил бўлмаган. Аниқроғи, фақат онгимиз маҳсули бўлган тушунчалар ҳам мавжуддир. Чунончи «дев», «пари», «жин», «ажина», «арвоҳ» каби хаёлий тушунчалар, «қизиллик», «гўзаллик», «адолат» каби мавҳум тушунчалар шулар жумласидандир. Биноба-

рин, семемалар шундай тушунчалар билан ҳам боғлана олади. Лексема семемалар нафақат тушунчалар билан, балки тасаввур ва образлар (тасвирлар) билан ҳам боғланади. Ундов ва тақлидий лексемаларда шундай хусусиятни кўриш мумкин. Аниқроғи бу лексемалар аташ вазифасини эмас, балки тасвирлаш вазифасини ўтайди. Масалан, [йилт-йилт], [милт-милт], [тақ-туқ] каби тақлидий, [оҳ], [ух], [ваҳ-ваҳ] каби ундов сўзлар шундай тасвирий ифода воситаларидир. (Бу ҳақда қуйроқда тўхталамиз.) Шунинг ҳам айтиш керакки, ёрдамчи лексема семемаларида ҳам тушунча билан боғланиш йўқ. Чунки ёрдамчи лексемалар, айтилганидек, қўшимчалар ва лексемалар зиддиятида оралиқ учинчи вазифасини ўтайди. Улар шаклан (номемасига кўра) лексема, мазмун (вазифаси), семемасига кўра эса қўшимчадир (қиёс.: китобни акамга / акам учун олдим). Семеманинг тушунчалар билан боғлиқлиги фақат мустақил лексемалардагина юз беради. Ундов, тақлидий сўзларда, ёрдамчи лексемаларда, олмошларда эса бундай боғланишни кўрмаймиз.

Айтилганлардан шундай хулоса қилиш мумкин, семема — номема билан боғланган маъно, мазмун ва вазифа. У лексеманинг ички томонидир.

Семема жуда мураккаб таркибга эгаллиги сабабли, бу ҳақда алоҳида фикр юритамиз.

2-§. Семеманинг таркиби. Лексема номемаси фонемалар тизмасидан иборатлиги ҳақида гапириб ўтдик. Фонемалар тизмаси бир неча фонеманинг олдинма-кейин келиши демакдир. Бинобарин, ҳар бир номема таркибий қисмларга — алоҳида-алоҳида фонемаларга ажралади. Масалан, қуйидаги лексемаларнинг номемаларини солиштирсак, бунинг гувоҳи бўламиз: [бер; бир; бур; бўр; бор; тер; бер; шер; без; бек; бел; бет].

Тилимиздаги фонемаларнинг таркибий қисмларга, муайян фарқловчи белгиларга ажралишини I бобнинг 6-§ ида кўриб ўтган эдик. Номема ва фонемаларда бўлгани каби семемада ҳам таркибий қисмлар, семемани ташкил этувчи мантиқий бўлақлар мавжуд ва улар ҳам ажратилади. Тилшуносликда семемани ҳосил қилувчи маъно бўлақлари (семеманинг таркибий қисмлари) сема деб айтилади. Масалан, [дарахт] лексемасининг семемасини олсак, бу семема тахминан қуйидаги маъно бўлақларидан, таркибий қисмлардан — семемалардан иборатдир: 1) «предмет», 2) «ўсимлик»,

3) «ерда ўсувчи», 4) «танали», 5) «илдизли», 6) «шоҳли», 7) «баргли». Бинобарин, бу ўринда [дарахт] лексема семемасининг еттита маъно бўлакчалари — семалари маълум бўлди, холос. Семалар саноғини яна давом этириш мумкин. Айни вақтда ушбу семаларнинг ўзиёқ [дарахт] лексемаси ҳақида муайян тасаввур бера олади. Шуни ҳам айтиш керакки, семема таркибидаги семалар табиаги бир хил эмас. Семалар маъно хусусиятига, умумийлик даражасига кўра ўзаро фарқланади. Маъно хусусиятига кўра семема таркибидаги семалар уч хил бўлади:

1. Аташ семалари (денотатив семалар).

2. Ифода тасвир, қўшимча маъно семалари (конотатив семалар).

3. Вазифа семалари (функционал семалар).

Ҳар бир семема таркибида шундай семалар мавжуддир. Аммо уларнинг (ҳар бир семанинг) муайян семема таркибидаги ўрни, аҳамияти, мавқеи турлича бўлади.

3-§. Аташ семалари объектив борлиқдаги нарсабуюм, белги-хусусият, миқдор кабиларни атовчи, номловчи семалардир. Улар онгимиздаги тушунчалар билан семемаларнинг алоқасини белгилаб беради. Масалан, юқорида келтирилган [дарахт] лексема семемасининг барча семалари аташ семаларидир. Аввалги бобларда кўриб ўтилган [тузук], [дуруст], [яхши], [ажойиб] лексема семемаларининг белгининг даражасига кўра ажратилувчи зиддият белгилари ҳам аташ семаларидир. Бу қатордаги сўзларнинг аташ семаларини қуйидагича кўрсатиш мумкин: 1) «белги», 2) «барқарор белги», 3) «сифат белги», 4) «шахсий баҳо», «ижобий», 5) «ички-ташқи». Ушбу аташ семалари қайд этилган сўзларнинг барчаси учун умумийдир. Айни семалар орасидаги фарқ эса белгининг меъёрдан икки поғона («тузук»да), бир повона («дуруст»да) пастлиги, меъёрдалиги («яхши»да), меъёрдан бир поғона юқори («ажойиб»да) эканлигидадир. [ота], [она], [ака], [опа] лексема семемаларидаги аташ семаларини қуйидагича ажратиш мумкин: 1) «қариндош», 2) «қон-қариндош», 3) «бевосита мендан катта». Бу уч сема ҳар тўртала лексема семемалари учун умумийдир. «I авлод» семаси [ота], [она], ни [ака], [опа] дан ажратади. Чунки кейинги икки лексема семемаси учун 6) «мен» билан бир авлодга мансублик» семаси хосдир. [ота] ва [она].

[ака] ва [опа] лексема семемалари 7) «эркак жинсига мансуб»; 8) «аёл жинсига мансуб» семаларига кўра ўзаро фарқланади. Демак:

[ота] = қариндош, қон=қариндош, бевосита «мен» дан катта;

«I авлод», эркак.

[она] = қариндош, қон=қариндош, бевосита «мен» дан катта;

«I авлод», аёл.

[ака] = қариндош, қон-қариндош, бевосита «мен» дан катта; бир авлод, эркак.

[опа] = қариндош, қон-қариндош, бевосита «мен» дан катта, бир авлод, аёл.

Семемаларни семаларга ажратишда, семаларнинг ўзига хосликларини аниқлашда семемалар, албатта, лексемалар қатори (парадигмаси) да кўриб чиқилиши ва таҳлил этилиши лозим. Акс ҳолда, қайси хил семемалар аҳамиятли (релевант), қайси хиллари эса аҳамиятсиз (иррелевант) эканлигини аниқлолмай қоламиз. Чунончи, рус тилида «сестра» лексема семемасида «қариндош», «қон-қариндош», «бевосита», «бир авлод», «аёл» каби семалар мавжуд. Аммо «мендан катта // кичик» семаси йўқ. Чунки рус тили қон-қариндошлик лексемалари парадигмасида [сестра] лексемаси шу белги асосида бирор лексемага зид қўйилмайди. Ўзбек тилида эса бундай зиддият бор. Қиёсланг: [опа], [сингил]; [ака] : [ука]; [байтал] : [бия] ва б. Ўзбек тилидаги охириги ҳар иккала лексема, ҳам «урғочи» семасига эга. Аммо бу лексемалар орасидаги зиддият «урғочи» семаси асосида эмас, балки — «қулунли» семаси асосида воқеалашди. Ушбу зиддият нотўлиқ бўлиб, [бия] кучли, [байтал] эса заиф аъзодир. Рус тилида эса [кобыла] лексема семемасида «қулунли // қулунсиз» семаси йўқ. Чунки лексемалар парадигмасида ҳам лексемаларнинг айна белгига кўра зиддияти йўқ.

Демак, семеманинг семалар таркибини аниқлашда лексик парадигма ҳал қилувчи аҳамиятга эгадир. Семеманинг семалар таркибидаги аташ семалари семеманинг энг муҳим таркибий қисми ҳисобланади. Чунки муайян лексема мана шу семалар орқали онгимиздаги тушунчалар билан боғланади. Шунинг учун анъанавий тилшуносликда маънодошлик (синонимия) муносабатларини аниқлашда, асосан, аташ семаларига таянилади. Аташ семалари семемани муайян тушунча

билангина боғлаб қолмай, балки воқеликдаги лексема ифодаланмишининг хусусиятларини ҳам ўз ичига олади. Аммо ифодаланмиш хусусиятларини ифодаловчи аташ семалари семема таркибида ҳамма вақт ҳам марказий ўринни эгалламайди, бўрттирилмайди. Масалан, [ота] семемасининг аташ семалари қаторида «ғамхўр», «таъминотчи», «йўл кўрсатувчи» каби, она семемасида эса «ғамхўр», «мушфиқ», «ҳамдард» каби аташ-хусусият семаларини ҳам кўриш мумкин. Ифодаланмиш хусусиятларини ифодалайдиган аташ семаларини шартли равишда *йўлдош-аташ* семалари деб номлаймиз. Тилшуносликда бундай семалар периферия (чекка) семалари, йўлдош семалар (периферийные и сопутствующие семы) деб аталади. Йўлдош семалар деярли ҳар бир семема таркибида мавжуд. Масалан, [бўри] семемаси «ҳайвон», «сут эмизувчи ҳайвон», «ёввойи ҳайвон», «йиртқич ҳайвон», «итлар оиласидан» каби аташ семалари билан бирга «қонхўр», «рахмсиз», «ўз манфаатидан бошқа нарсани кўзламайдиган» каби йўлдош семаларга ҳам эга. [арслон] семемаси эса «қўрқмас», «мўлжалидан қайтмас», «очиқ ҳужум қиладиган» каби йўлдош-аташ семаларига эгадир.

Йўлдош-аташ семалари кўп ҳолларда ифода семалари билан боғланиб, ифода ҳамда аташ семалари орасида оралик учинчи вазифасини ўтайди.

4-§. Ифода семалари деганда семема таркибидаги, аташ семасидан ташқари, турли қўшимча маъноларни (услубий бўёқни, шахсий муносабатни, қўлланмиш доирасини) англатувчи семалар тушунилади. Аташ семалари каби ифода семалари ҳам лексемалар парадигмасида аниқланади. Чунончи, [юз], [афт], [бет], [башара], [турқ], [чеҳра], [жамол] лексик парадигмасини олайлик. Ушбу қатордаги аташ семалари бир хил. Улар бир ифодаланмишни (англатмишни) ифода этади. Аммо бу қатордаги [юз], [бет], [афт], [башара], [турқ] лексемалари сўзловчи салбий муносабатининг даражасига кўра ўзаро даражали зиддиятга эга. Бу ўринда салбий муносабат [афт]дан [турқ]қа томон ўсиб боради. [юз] : [чеҳра] : [жамол] сўзларида эса аксинча. Яъни бу лексемаларда ижобий муносабат семалари мавжуд. Бу сўзлар ҳам ўзаро даражали зиддиятни ташкил этади. Аниқроғи, [юз] семе-

масида шахсий муносабат аниқ белгиланмаган (яъни у зиддиятнинг заиф аъзоси). Бошқа лексемаларда эса шахсий муносабат аниқ ифодаланган (яъни улар нотўлиқ зиддиятнинг кучли аъзоси). Аини лексемалар ўз навбатида «салбий», «ижобий» белгиси (семаси) асосида тенг қийматли зиддиятни ҳосил қилади. Булар ўз навбатида белгининг I, II, III, IV ва ҳ. к. даражасига кўра ўзаро муносабат даражали зиддиятларни ҳосил этади.

Ифода семалари семема таркибида, албатта, берилган бўлади. Улар лексемаларни фарқлашга хизмат қиладиган ёки оддий, ифодаланмаган, нейтрал бўлиши мумкин. Шунинг учун тилшуносликда лексемаларни фарқловчи семема таркибидаги ифода семалари (ингерент коннотация қар.: 66) ва муайян шароитдагина (матнда, кўпинча кўчма маънода ишлатилганда) ҳосил бўладиган ифода семалари (адгерент коннотация) фарқланади. [юз] : [бет] ... парадигмасидаги ифода семалари семема таркибига кирувчи семалардир. [дарахт] семемасида ифода семаси оддий, белгиланмагандир. [чинор] лексемасида эса ифода семалари семема таркибига кирмайди. Аммо муайян матнда, нутқ шароитида бу сўз ифода семаларига (умрбоқий», «сершоҳ», «мустаҳкам» ва ҳ. к.) эга бўлиши мумкин. (67).

Ифода семалари нафақат шахсий муносабатни, балки бошқа услубий бўёқларни, услубий хусусиятларни ҳам ўз ичига олади. Масалан, [турқ], [башара], лексемалари [афт], [афт-ангор] лексемаларига «жонли тилга хос» семасига кўра, [ажиб] лексемаси [ажойиб] лексемасига «китобийлик», [ғалати] лексемаси эса [ажойиб] лексемасига «жонли сўзлашув тилига хос» семасига кўра зиддир. Бу семалар ҳам ифода семалари сирасига киради.

Ҳозирги кунда — «янгилек» семаси билан ажралиб турган жуда кўп лексемалар 1930—88 йилларда қўлланган лексемалар ўрнида ишлатилмоқда. Масалан, [самолёт] : [тайёра], [аэропорт] : [тайёрагоҳ], [опозиция] : [зиддият], [ассимиляция] : [сингиш] ва ҳ. к. Бадий адабиётда ўтмиш даври нутқини, руҳини тўғри акс эттириш учун муаллифлар махсус эскирган сўзлардан ҳам кенг фойдаландилар. Архаизм ва историзм деб аталувчи бундай лексемалар «эскирган» семага эга бўлади, [аэроплан] : [самолёт] ва ҳ. к. Ифо-

да семалари ундов ва тақлидий сўзларда бениҳоя кучли бўлиб, семема таркибида асосий саналади. [оҳ], [уҳ], [войбу] каби ундовларда маълум бир ҳолат ёки ҳис-ҳаяжонни аташдан, номлашдан кўра уни ифодалаш, тасвирлаш кучли бўлади. Худди шунга ўхшаш ҳодисани [тиқ-тиқ], [тақ-тақ] каби лексемаларда ҳам кўриш мумкин.

Анъанавий тилшуносликда сўзларнинг услубий бўёғи (яъни ифода семалари) асосида сўзларнинг услубий таснифи кенг ўрганилган. Бу таснифда сўзлар, асосан, умумистеъмол сўзлари, қўлланиши чекланган сўзлар, услубий бўёққа эга сўзлар, китобий сўзлар ва сўзлашув тилига хос сўзлар каби гуруҳларга бўлиниб, мактаб ва олийгоҳ дарсликларида, илмий тадқиқотларда кенг изоҳланган [қар.: 8, 10, 12, 13, 14, 66].

5-§. Вазифа семалари семема таркибига кирувчи ва лексеманинг нутқда қандай вазифаларда кела олишини (синтактик қурилиш қолипларида қандай ўринни эгаллай олишини) билдирувчи семалардир. Вазифа семалари лексеманинг бирикувчанлигини (синтактик валентлигини) [қар.: 21, 22] ҳам белгилаб келади. Масалан, [китоб], [мактаб], [адолат], [ёз] каби лексемалар гапда турлича гап бўлаклари вазифасида кела олади. Шунинг учун уларда вазифа семалари оддий [нейтрал] ва ўта кенг бўлади. [энди], [бирдан], [шаҳдам] каби лексемаларда вазифа семаси белгининг белгисини ифодалаш; [қатъий], [кескин], [мовий] ва [қизғиш] каби лексемаларда эса нарса-буюм ва белгининг белгисини ифодалаш вазифаси билан чекланади.

Вазифа семалари ёрдамчи лексемаларда алоҳида ранг-баранглик кашф этади, хилма-хил кўриниш ва хусусиятларга эга бўлади. Масалан, [қўй] лексемаси ёрдамчи феъл вазифасида келганда, у «ҳаракатнинг тўсатдан, беихтиёр содир бўлиши» вазифа семасини қабул қилади ва [қўй-] ёрдамчи феъллини [юбор], [қол-], [бер] ёрдамчи феъллари билан ўхшашлик муносабатига киритади: (Бу гапни айтиб қўйди // айтиб қолди / айтиб юборди / айтиб берди). Боғловчи, кўмакчи, юклама каби ёрдамчи лексема семемаларида вазифа семалари етакчилик қилади. Чунончи, [ва] ёрдамчи лексема семемасида «нутқда сўз ва гапларни боғлаш» семаси асосий таркибий қисм саналади. Лексема семемаларининг вазифа семалари ўзбек тилшу-

нослигида энг кам ўрганилган соҳа бўлиб, қўлланмада бу ҳақда тор доирада фикр юритдик, холос. Аниқроғи, ушбу ишда айна ҳодисани масала сифатида кўйиш билан чекландик.

6-§. Семема семаларининг муносабати. Лексема семемаларининг таркибидаги аташ, ифода ва вазифа семалари ўзаро диалектик боғланишда ва тескари мутаносибликда (тескари пропорционал) бўлади. Аниқроғи, ҳар бир семемада ушбу уч хил семалар мавжуддир. Аммо баъзи семаларнинг кучайиши, аниқлашиши, бўрттирилиши бошқа семаларнинг заифлашишига, кучсизланишига олиб келади. Жумладан, мустақил лексема семемаларида аташ семалари кучайганда, ифода ва вазифа семалари заифлашади. Аксинча, ундов ва тақлидий лексема семемаларида аташ семалари заифлашганда, ифода семалари кучаяди. Ёрдамчи лексемаларда эса ифода ва аташ семалари заифлашганда, вазифа семалари кучаяди.

Мустақил маъноли сўзларда ҳам жуда кўп ҳолларда бунини кўришимиз мумкин. Масалан, [юз], [бет] ... лексик парадигмасидаги лексемалар аташ семалари жиҳатидан батамом ўхшашлиги ва фақат ифода семалари билангина фарқланишини олдинги бўлимда кўриб ўтдик. Жуда кўп ҳолларда шаклдошлик (синонимия) қаторида, оддий—эскирган—янги лексемалар қаторида семемаларни ва лексемаларни фарқлашда ифода семалари етакчилик қилади. Семемалар таркибидаги турлича семаларнинг ўзаро муносабати масаласи ўзбек семасиологияси фанининг ўрганиши зарур бўлган долзарб масалаларидандир.

7-§. Семаларнинг даражасига кўра турлари. Семема таркибидаги семалар даражасига кўра ҳам тасниф қилинади. Даражасига кўра семема семалари бирлаштирувчи семаларга (интеграл семалар) ва фарқловчи семаларга (дифференциал семаларга) ажратилади. Бирлаштирувчи, семалар деб икки ва ундан ортиқ лексемаларни бир гуруҳга бирлаштирувчи, бир неча семемалар учун умумий саналувчи семаларга айтилади. Жумладан, [ота], [она], [ака], [опа] лексема семемалари учун 1) қариндош, 2) қон-қариндош, 3) бевосита қариндош, 4) мендан катта каби бирлаштирувчи, умумий семалар ҳисобланади. Чунки бу семалар ушбу лексемаларининг таркибида мавжуддир. Фарқлов-

чи семалар деб икки лексемани (ёки лексемаларнинг икки гуруҳини) бир-биридан фарқловчи семаларга айтилади. Чунончи [ота] ва [она] лексемалари «эркак» ва «аёл» семаларига кўра ўзаро фарқланиб туради. Айнан шу семалар [ака] ва [опа] лексема семемаларида ҳам кузатилади. Ёки [ота] ва [она] лексемалари «I авлод» семаси асосида бирлашиб, «бир авлод» семасига эга [ака] ва [опа] лексемалари билан тенг қийматли зиддият ҳосил қилади. Фарқловчи сема вазифасини нафақат аташ семалари, балки ифода ва вазифа семалари ҳам ўтайверади. Жумладан, [ажойиб], ва [ғалати], [ажойиб] ва [ажиб] лексема семемаларидаги «сўзлашув нутқиға хослик», «китобий нутққа хослик» семалари фарқловчи сема вазифасини бажаради. Шунини айтиш керакки, семаларни бирлаштирувчи ва фарқловчи семаларга ажратиш ўта шартлидир. Чунки кўп ҳолларда, айниқса, лексемаларнинг катта гуруҳларидан поғонали усулда кичик, ундан ва яна ҳам кичик гуруҳлар ажратилганда, айни бир сема кичикроқ гуруҳни каттароқ гуруҳнинг бошқа маъно турларидан фарқлайди (яъни фарқловчи сема вазифасини ўтайди). Айни вақтда у ажратилган гуруҳдаги лексемаларни ўзаро бирлаштиради. Масалан, [тузук], [дуруст], [яхши] ва [ажойиб] каби лексемалар қаторида 1) «белги», 2) «барқарор белги», 3) «сифат белги», 4) «баҳолаш», 5) «умумий баҳо», 6) «ижобийлик» каби олти сема умумлаштирувчи, бирлаштирувчи семалар ҳисобланади. Лекин бу қаторда том маънодаги бирлаштирувчи сема «ижобийлик» семасидир. Чунки «белги» семаси сифат, қисман равиш ва феъл туркумларини бирлаштириб, от ва сонлардан фарқлайди. «Барқарор белги» семаси эса сифатларни феъллардан ажратади ва уларни алоҳида гуруҳга бирлаштиради. «Сифат белги» семаси аслий сифатларни (-роқ қўшимчаси билан бирика оладиган сифатларни) сифатнинг бошқа маъно турларидан ажратади ва уларни шу сема асосида бирлашган гуруҳга киритади. «Баҳолаш» семаси шахсий баҳо ва муносабатни ифодаловчи сифатларни (яхши, ёмон, доно, зукко, сезгир, аҳмоқ...) аслий сифатларнинг бошқа турларидан фарқлайди ва алоҳида гуруҳга бирлаштиради. «Умумий баҳо» семаси шу маъно хусусиятига эга бўлган баҳолаш сифатларини [яхши], [ёмон] бошқа хусусий баҳо [доно], [чаққон], [аҳмоқ] ... сифатларидан ажратади. «Ижо-

бийлик» семаси эса [яхши] қаторини «салбийлик» семасига эга [ёмон] қаторидан ажратади ва бу қаторни алоҳида гуруҳга бирлаштиради. Кўриниб турибдики, бирлаштирувчи ва фарқловчи семалар тушунчаси ўта нисбий бўлиб, айни бир сема бир жиҳатдан фарқловчи, иккинчи жиҳатдан эса бирлаштирувчи сема вазифасини ўтайди (маълум бир кичик гуруҳни бирлаштириб, шу гуруҳни у кирадиган каттароқ гуруҳнинг бошқа гуруҳчаларидан фарқлайди). Шу бўлинишда [тузук], [дуруст], [яхши], [ажойиб] лексик парадигмасида «белгининг I, II, III, IV даражаси» семаси фарқловчи сема вазифасини ўтайди.

Бирлаштирувчи ва фарқловчи семаларнинг нисбийлиги бошқа бир ҳодисада ҳам намоён бўлади. Жумладан, [ота], [она] лексемаларида «эркак» ва «аёл» фарқловчи сема вазифасини ўтайди. Аммо [бобо], [ота], [ака], [тоға], [амаки], [ўғил] лексемалари қаторида «эркак», [буви], [она], [опа], [хола], [амма], [қиз] қаторида эса «аёл» семаси бирлаштирувчи сема вазифасини ўтайди.

Бирлаштирувчи ва фарқловчи семаларнинг ажратилиши шартли ва нисбий бўлганлиги учун сема таркибидаги семаларни жойлаштиришда алоҳида қоидага риоя қилинади. Каттароқ гуруҳларни бирлаштирувчи семалар кичикроқ гуруҳларни фарқловчи ва бирлаштирувчи семалардан олдин берилади. Улардан кейин мутаносиб зиддият ҳосил қиладиган семалар берилади. Сўнг белгининг даражаси семалари ва охирида эса ифода семалари берилади. Масалан, [падар] лексема семемасининг маъно таркиби қуйидагича берилиши мумкин: [падар] = 1) предмет; 2) шахс; 3) қариндошлик; 4) қон-қариндошлик; 5) бевосита; 6) 1-авлод; 7) «мен» дан катта; 8) эркак; 9) китобий; 10) кўтаринки.

Бу семемадаги I—IV семалар махсус гуруҳларни фарқлайди ва бирлаштиради. V—VIII семалар қариндошлик номлари ичида мутаносиб зиддиятлар ҳосил қилади. Яъни, айни шу белги бир неча зиддиятда такрорланади. Чунончи, «эркак», «аёл», семаси нафақат [ота] : [она], балки [бобо] : [бува], [куёв] : [келин], [амаки] : [амма] зиддиятларида ҳам, «1-авлод» семаси [ота] : [она]; [тоға] : [амаки]; [хола] : [амма] ва [ўғил] : [қиз] зиддиятларида ҳам такрорланади⁺.

+ Бу лексемалар «мен»га нисбатан I авлодни атаб келади. [Ота]: [она] «мен»дан катта бўлса, [ўғил]: [қиз] I авлод, лекин «мен»дан кичикдир. [Қар.: 30, 68.]

IX, X семалар ифода семалари сифатида [падар] лексемасини [ота] лексемасидан том маънода фарқлайди. Улар фарқловчи сема вазифасини ўтайди.

Лексема семемасини таркибий қисмларга, семаларга ажратиб таҳлил қилиш компонент таҳлил усули деб айтилади. Бу усул систем тилшуносликда тил бирликларининг маъно (мазмун) томонини ўрганишда асосий ҳисобланади. Қар.: [21; 23; 26; 27; 69; 70; 75]. Сўз маъносини таркибий қисмларга ажратиб ўрганиш усули нафақат лексик маънони, балки грамматик маънони ўрганишда ҳам кенг қўлланилади. [41, 71]. Аниқроғи, ушбу усул сўз маъносини ўрганишда энг қулай усуллардан саналади. Чунки бу усул санокли семалар ёрдамида сон-саноксиз семемаларнинг ва сўзларнинг маъно таркибини аниқлаш, изоҳлаш ва тасвирлаш имконини беради. Шу жиҳатдан у моҳият эътиборига кўра моддий дунёда Д. И. Менделеев даврий жадвалидаги элементларни эслагани. 100 дан ортиқроқ турлича элементларнинг турли усулда бирикиши бутун моддий оламни юзага келтирганидек, 100—150 семанинг бирикиши ҳам тиллардаги миқдоран чексиз лексема ва сўз маъноларини тасвирлаш имконини беради. Шунинг учун айни таҳлил усулининг келажаги ниҳоятда порлоқдир. Биз толиби илмларимизга А. М. Кузнецовнинг якуловчи асари [69] билан чуқур танишиб чиқишларини, компонент таҳлил усулини тулиқ ўзлаштириб олишларини маслаҳат берамиз.

8-§. Семеманинг хусусиятлари, тушунча билан алоқаси, таркиби кабилар билан танишиб чиққанимиздан сўнг семемага таъриф бериш имконига эгамиз. *Семема лексеманинг ички, маъно томони бўлиб, лексеманинг ўхшашлик ва қўшничилик муносабатлари орқали аниқланадиган аташ, ифода ва вазифа семаларининг бир бутунлигидир.* Бу таърифдаги жуда муҳим бўлган бир томонга эътибор беришимиз лозим. Бу ҳам бўлса семеманинг лексеманинг ўзидан эмас, балки лексеманинг ўхшашлик ва қўшничилик муносабатлари орқали аниқланишидир. Жумладан, [она] лексемасини олайлик. Унинг маъноси қуйидагича: «Бир ота-онадан туғилган фарзандлар ичида ўзидан кичикларга (укаларига, сингилларига) нисбатан катта қиз» [1, 538]. Демак [она] лексемасининг семемаси бевосита шу лексеманинг ўзидан эмас, балки унинг [ота], [она], [фарзанд], [ука], [сингил] каби лексемалар орасида мавжуд бўлган, бе-

восита кузатишда берилмаган, ammo айни вақтда онгимизда яшовчи муносабатларнинг жами орқали аниқланади. Ёки [ол] феъл лексемасининг семемаси шу лексеманинг [бер-], [сот-], [узат-] каби лексемалар билан бўлган маъно ва вазифа муносабатлари орқали аниқланади. Лексемалар орасидаги юқорида қайд этилган муносабатлар аслида онгимизда мавжуддир. Яъни, бундай муносабатлар ҳақиқий бўлиб, улар лексемаларнинг зиддиятларида, ўхшашлик ва қўшничилик муносабатларида акс этади.

Семема тил бирлигига хос томон бўлганлиги учун бевосита кузатишда берилмайди. У лексемаларнинг ўзаро муносабатлари, лексемаларнинг таҳлили орқали очилади. Барча тил бирликлари каби семема ҳам нутқда воқелашади, юзага чиқади, аниқлашади. Қуйида шу масалага тўхталамиз.

9-§. Бир семемали ва кўп семемали лексемалар. Анъанавий тилшунослик бир маъноли (моносемантик) ва кўп маъноли (полисемантик) сўзларни фарқлайди. Бу жараёнда у, асосан, нутқий маъноларга таянади. Нутқий бирликлар, жумладан, нутқий маънолар турлича бўлганлиги сабабли бир маънолилик, асосан, илмий ва хусусий атамаларга (терминларга), санокли сўзларга хос деб тан олинади [12, 19]. Кўп маънолилик эса кўплаб сўзларга хос деб ҳисобланади. Бир маъноли сўзлар сирасига илмий атамалардан бошқа кўпинча янги сўзлар, қўлланиш доираси (қўшничилик муносабатлари) ўта тор бўлган сўзлар киритилади. Масалан, (*дарз кетмоқ*), (*чўрт кесмоқ*), (*тарс ёрилмоқ*) ва ҳ. к. [12; 19.] Жамият тараққиёти натижасида янги сўзлар ҳам аста-секин қўшимча маъноларга эга бўлиб, қўлланиш доирасини кенгайтириб, кўп маънолилик ҳосил қилади. Тил ва нутқ ҳодисаларини изчиллик билан фарқловчи систем тилшунослик (систем таҳлил) бу масалага бошқача ёндашади. У тил ва нутқ бирликлари орасидаги асосий хусусиятларни очишга интилади. Систем таҳлилнинг энг асосий тушунчалари: барқарор бутунлик барқарор тил бирлиги (инвариант) ва ўзгарувчан нутқий кўриниш (вариант) тушунчаларидир.

10-§. Барқарор бирликлар ва нутқий маъно. Тил бирликлари бевосита кузатишда берилмаганлиги, муайян моддий шаклга эга бўлмаганлиги сабабли улар барқарор бирликлар ҳисобланади. Тил бирликлари

маълум бир бутунликларнинг тизимларнинг) таркибий қисми, элементи сифатида айти бутунлик қурилишида барқарор ўринга эга бўлади. Чунончи, тор, лабланган унли бўлган [у] ўзбек тили унлилар тизимида шу икки барқарор белгисига кўра ўзининг аниқ ўрнига эгадир. У унлилар системасида торлик белгисига кўра ўрта кенг [ў] ва лабланганлик белгисига кўра эса тор, лабланмаган [и] га зиддир. Бинобарин, [тор, лабланган унли] барқарор тил бирлиги (бутунлик) саналади. Бу барқарор бутунлик нутқда, нутқ шакли, нутқдаги ўз қуршови таъсири остида турлича кўринишларда воқелашади. Жумладан (у) товуши (бурун, бутун, тутун) каби сўзларда оралик ва ўта қисқа, (қур, қул, қуш, қуруқ...) сўзларида қаттиқ ва қисқа, (курак, тун, тушқун, сургун...) сўзларида юмшоқ ва қисқа, (бу, унли, у, ундош...) сўзларида эса оралик ва чўзиқ каби кўринишларда намоён бўлади. Булардан ташқари, ҳар бир шахснинг нутқ аъзолари, овози (ёзувда эса дастхати) ўзига хосликларга эгадир. Ҳар бир шахс у унлисини ўзига хос талаффуз этади (ёзади). Буларнинг барчаси тилда барқарор бутунлик бўлган [-тор, лабланган] у унлисининг нутқий кўринишларидир. Бундай кўринишлар моддий хусусиятлари билан бир-биридан анча фарқ қилиши мумкин. Масалан, эски туркий тилда *-ғун* (*турғун* сўзида) ва *-кин* (*кескин* сўзида) орасида анчагина жиддий фарқ бўлишига қарамай, улар аслида морфеманинг (кўшимчанинг) турлича нутқий кўринишларидир. Ёки ҳозирги ўзбек тилининг (ишлат) сўзидаги (*т*) ва (*ёздир*) сўзидаги (*-дир*) айти бир кўшимча (орттирма нисбат морфемаси)нинг икки нутқий кўринишидир.

Систем таҳлил нутқий кўринишлари ва барқарор тил бирликларини фарқлаш учун боғлиқ (ноўхшаш) қуршов (кўшимча дистрибуция, дополнительная дистрибуция) ва эркин (ўхшаш) қуршов (контраст, зид, қарама-қарши дистрибуция) тушунчаларидан фойдаланади. Эркин (ўхшаш) қуршов барқарор, мустақил тил бирликларига хосдир. Масалан, (*бер, бир, бор, бўр, бур*) унлиларининг нутқий қуршови бир хил, ammo сўзларнинг маъноси бошқа-бошқа. Шунинг учун бу сўзлардаги унли товушлар тилдаги мустақил фонемаларнинг инъикоси ҳисобланади. (қул, кул) сўзларида ҳам (*у*) товушлари талаффузда фарқланади. Аниқроғи, [*у*]нинг қаттиқ шакли ҳаминша (қ, ғ, х, о ва ҳ. к.) товуш-

лари билан, юмшоқ шакли эса (к, г, э ва ҳ. к.) товушлари билан ёнма-ён келганда юзага чиқади. Демак, юмшоқ (у) ва қаттиқ (у) боғлиқ, белгиланган, ноўхшаш қуршовларда воқелашади, намоён бўлади. Боғлиқ қуршовлардагина юзага чиқадиган нутқ бирликлари тилдаги бир барқарор бирликнинг нутқий кўринишларидир. Шунинг учун (қул ва кул) сўзларида ҳам битта бирликнинг [тор, лабланмаган унли] икки нутқий кўриниши воқелашган.

Лексема семемаси ва нутқдаги сўз маънолари орасидаги муносабатни аниқлашда систем таҳлил юқорида қайд этилган барқарор бирликлар ва нутқий кўриниш, эркин (ўхшаш) ва боғлиқ (ноўхшаш) қуршов тушунчаларидан фойдаланади.

Лексема семемаси ва унинг таркибидаги семалар, юқорида кўрсатганимиздек, лексемаларнинг ўхшашлик ва қўшничилик муносабатлари асосида, маъно, ифода ва вазифа семаларининг жами сифатида аниқланади. Семема тил бирлиги бўлган лексеманинг мазмунини ташкил этади, барқарор бирлик саналади. У нутқда турлича кўринишларда намоён бўлиб, ўзига, шу матнга, шаройтга хос қўшимча маъно бўёқлари, жилвалари, қирралари (оттенкалари) билан воқелашади. Чунончи, [яхши] лексема семемасининг таркиби «белги», «барқарор белги», «сифат белги», «баҳо белгиси», «ижобий», «умумий баҳо», «ички ва ташқи», «меъёрда», «оддий» (нейтрал) кабилар сифатида юқорида қайд этилган эди. Ушбу айтилганларни назарда тутиб, [яхши] лексемасига қуйидагича таъриф бериш мумкин: «Умумий ички ва ташқи хусусиятни, сўзловчининг ижобий муносабатини, меъёрда деб саналган ижобий шахсий баҳони услубий бўёқ жиҳатидан оддий сифатида ифодаловчи аслий сифат». Бинобарин, айни семема [яхши] лексемасининг барқарор, тил бирлиги сифатидаги томони саналади. Нутқда эса бу мазмун юзлаб маъно кўринишларида воқелашади. Масалан, (яхши қиз), (яхши хотин), (яхши киши), (яхши уста), (яхши санъаткор), (яхши ўқитувчи), (яхши бастакор), (яхши ёзмоқ), (яхши югурмоқ) ва б. сўз биркималарида (яхши) сўзи ўзига хос қатор маъноларга эга бўлади. Аниқроғи (яхши қиз) бирикмасида (яхши) «чиройли, келишган, одобли, ақлли...» каби сўзлар билан, (яхши хотин) бирикмасида эса саранжом-сариншта, матонатли, ҳалол, меҳрибон» каби сўзлар билан маънодош бўлади. (яхши)

сўзининг қандай қўшимча маъноларга эга бўлиши унинг нутқда қайси сўз билан боғланиб, бирикиб келишига боғлиқ [25, 26]. (яхши) сўзининг ҳар бир маъноси боғлиқ (ноўхшаш) қуршовларда воқелашади. Шунинг учун бу бирикмаларда (яхши) семемаси турли нутқий кўринишларда юзага чиқади, намоён бўлади. Айни вақтда ушбу бирикмалар орасида қуршов билан боғлиқ бўлган маъно фарқлари мавжуддир. (*Яхши, ҳозир етиб бораман. Яхши. Ваъда ҳам берайин...* [73, 489]) гапларида (яхши) сўзи бутунлай бошқача қуршовда, бошқа гап бўлакларидан ажратилган ҳолда келиб, (хўп), (хўп бўлади), (маъқуллайман) каби маъно муносабатларини ифодаламоқда. Шунга кўра (яхши) сўзининг ушбу қуршови аввалги қуршовга мутлақо ўхшамайди. Демак, бу қуршовда [яхши] лексемаси аввалги, яъни юқорида кўрсатилган ижобий шахсий баҳо семемасини эмас, балки бошқа бир семемасини юзага чиқарган. Бинобарин, [яхши] лексемасида камида икки семема, икки хил қуршовда воқеланувчи мазмун, маъно кўринишлари мавжуддир.

Бу ҳолда [яхши] икки семемали битта лексемами ёки шаклдош (омоним) икки лексемами деган савол туғилади. Ушбу масала анъанавий тилшуносликда систем тилшуносликка нисбатан чуқурроқ ва илмий жиҳатдан тўлароқ ўрганилган. Бунинг сабаби шундаки, анъанавий тилшунослик айни семемалар орасидаги тарихий боғланишларга таянади. Систем тилшунослик эса семемалар орасидаги тарихий боғланишларга таяна олмайди. Анъанавий тилшунослик маъно турлари (семемалар) орасидаги боғланиш занжирига таянади. Агар икки семема орасида боғланиш занжири, узлуксизлик, бирин-кетинлик, бирининг иккинчисидан келиб чиқиши мавжуд бўлса, бундай семемалар бир лексемадаги икки ва ундан ортиқ семемалар сифатида талқин этилади [74]. [яхши] лексемасининг юқорида кўрсатилган ҳар икки семемасида ҳам «ижобий баҳо» семаси мавжуддир. Шу асосда бу икки семема бир лексемага бирлашиши мумкин. Юқорида айтилганларга кўра систем таҳлил бир семемали ва кўп семемали лексемаларни фарқлайди. Нутқда бир семемали лексема ҳам, кўп семемали лексема ҳам кўп маъноли сўзлар сифатида воқеланиши мумкин. Яъни турли қуршовларда муайян лексема муайян семемасини (ёки

ягона семемасини) турли кўринишлар орқали, маъно бўёқдорлиги орқали намоён қилиши мумкин.

Лексема кўп семемали бўлса, ҳар бир семеманинг нутқда воқеланишидаги қуршови ўзига хос, эркин бўлганлиги учун лексема нутқда, матнда фақат битта семемасининг нутқий кўринишини юзага чиқара олади.

[Дона] лексемасини олиб кўрайлик. Луғатда [72, 233-бет] бу лексеманинг 6 маъноси қайд этилган. Мисоллари қуйидагилар: 1) беш дона тухум; 2) анор донаси; 3) қум доналари; 4) материя алоҳида доналар йиғиндисидан тузилади; 5) сатранж тахтасидаги дона; 6) чўт доналари. Бу маъноларни осонликча иккита алоҳида қуршовда юзага чиқадиган семемаларга бирлаштириш мумкин. Кўрсатилган маънолардан биринчиси [саноқ сон + дона] қолипи орқали воқелашади. Бу қолипда (дона) алоҳида маънога эга. У [-та] қўшимчасига маънодош: (Ўттиз дона тухум — ўттизта тухум). Иккинчи қолип эса қуйидагича: [мураккаб тузилишга эга бўлган нарса-буюм номи + дона]. Бу қолипда (дона) 2—6—маъноларини юзага чиқаради. У ўзи боғланиб келган сўзнинг маъносига, аталмишига мос равишда унинг таркибий қисмларини ифодалаб келади. Шунинг учун (қум доналари) билан (сатранж доналари) каби сўз бирикмаларида (дона) турлича маъноларга эга бўлса ҳам, бу маънолар битта семеманинг (мураккаб тузилишга эга бўлган муайян нарса-буюмнинг) энг кичик таркибий қисми ёки турли нутқий кўринишидир. Демак, [дона] лексемасида камида икки семемани ажратиш мумкин. 2—6-маъноларнинг номуостақиллигини, уларнинг махсус матнда, боғлиқ қуршовда юзага чиқишини қуйидаги тажриба ҳам осонгина исботлайди. (дона) сўзини матндан ажратган ҳолда, алоҳида олсак, бу ҳолда юқорида қайд этилган икки мазмуннигина эслаймиз, холос. «Фигура» ЛМК—сатранж билан алоқадор матнда, «зарра» маъноси қум ва шунга ўхшаш нарсалар билан боғлиқ матнларда юзага чиқади, воқелашади, яъни у бир семеманинг турли кўриниши бўлади.

Кўп семемали лексема ўзининг ҳар бир семемаси орқали турлича лексемалар билан ўхшашлик ва қўшничилик муносабатларига киришади. Масалан, [тана] лексемасини олайлик. Луғатда [73, 115, 116] бу лексеманинг тўртта умумистеъмолдаги ва битта ихтисослашган маъно тури берилади. Мисоллари қуйидаги-

лар: 1) *танаси йўғон одам*; 2) *танамнинг жароҳати... тузалар*; 3) *танаси бошқа дард билмас*; 4) ... *йўғон қайрағочлар, таналари қулочга сизмайди*. 1—3- мисолларда бир семеманинг (гавданинг бош билан сон оралиғи) турлича кўринишлари воқелашади. Чунки бу мисолларнинг барчасида [тана] лексемаси [бош], [бўйин], [оёқ], [қўл] лексемалари билан ўхшашлик муносабатида кузатилади. Аммо тўртинчи мисолда эса [тана] лексемаси [шоҳ], [илдиз], [барг] лексемалари билан ўхшашлик муносабатига киришади. Бу эса [тана] лексемасидаги айни семеманинг алоҳида, иккинчи семема эканлигидан далолат беради. Руҳий тажриба ҳам буни тасдиқлайди. Яъни [тана] лексемасини эсга олсак, хотирамизда 1) инсон гавдаси ва 2) дарахт асоси гавдаланади. Ушбу икки семеманинг ўзаро боғлиқ, аммо алоҳида-алоҳида семемалар эканлигини бу семемаларнинг бир хил қуршовда воқелана олиши ҳам тасдиқлайди. Масалан, (танасини кесди) сўз бирикмасида ҳар иккала семема юзага чиқиши ва бошқа-бошқа маъноларни англатиши мумкин. Бир хил қуршовда воқеланиши, шу қуршовда қатъий мазмуни ва вазифасини сақлаши тил бирликларининг мустақиллигини исботловчи энг муҳим далил эканлигини таъкидлаш ортиқчадир.

Бир семемали лексема ҳам нутқда кўп маъноли бўлиши мумкин. Масалан, асосан, бир семемага эга бўлган [тан] лексемаси инсоннинг жисмоний моддий томонини ифодаловчи сифатида унинг руҳий томони, моҳиятини ифодаловчи [жон] лексемасига зиддир. Аммо нутқда у икки-тўрт маънога эга бўлиши мумкин. Луғатда шу маънолардан иккитаси қайд этилган. Мисоллари қуйидагилар: 1) *бунда қолар сенинг танинг*; 2) *соғ танда, соғ ақл* [73, 115]. Айни вақтда [тан] лексемасининг яна бошқа нутқий маънолари ҳам бор (масалан: *Оиламиз кичик, тўрт тандан иборат эди*).

Шундай қилиб, тилда бир семемали ва кўп семемали лексемаларни фарқлаш лозим. Нутқда эса ушбу лексемалар кўп маъноли сўзлар сифатида юзага чиқиши, воқеланиши мумкин. Чунки нутқда фақат лексема семемасининг кўринишлари берилди. Барқарор бутунликларнинг нутқий кўринишлари, хиллари эса чексиздир.

11-§. Тилшуносликда тилдаги барқарор семемалар билан матндан матнга ўтишда ўзгарувчи нутқий маъ-

нолар оралиғида турган маъно турлари — луғавий мазмун кўринишлари (ЛМК, ЛСВ — луғавий семантик вариант) мавжуддир. Булар *аллосемлар* деб номланиб, семеманинг муайян кўринишга эга бўлган матн ва шароитга кўра воқелашадиган маъно турлари сифатида алоҳида ажратилади ва кўпинча луғатларда ҳам қайд этилади. Масалан, [арслон], [шер], [лочин], [бургут], [илон] каби жонивор номларининг шахсга нисбатан ишлатилиши — шу жараёндаги маънолари аллосемларга мисол бўла олади.

12-§. Семеманинг нутқда тўғри ва кўчма маънолар сифатида воқелашиви. Барча тил бирликлари каби семема муайян кўринишлари орқали воқеланади. Лексеманинг нутқдаги воқеланиш шакли сўздир. Бинобарин, семеманинг нутқдаги воқелашив, юзага чиқиш шакли сўзнинг маъносидир. Сўзнинг маъноси муайян матнда ва муайян нутқий шароитда воқелашиви сабабли у аниқ ва равшан бўлади. Сўзнинг маъноси фақат имконият тарзида мавжуд бўлган семема сифатида хилма-хилликка, умумийликка эга эмас. Турлича матн ва шароитларда битта лексеманинг воқеланиши сифатидаги юзлаб сўзларда юзлаб маъно бўёқлари, жилвалари бўлиши мумкин. Айни вақтда бу маъно бўёқлари, агар у бир семема орқали воқелашган бўлса, бир семеманинг турлича нутқий кўринишлари ҳисобланади. Семема нутқда икки хил воқеланиши, намоён бўлиши мумкин.

Биринчидан, сўзнинг маъносида семема алоқадор бўлган тушунчага муносабат сақланиб, семеманинг таркибидаги аташ, ифода ва вазифа семалари муносабатида кескин ўзгариш юз бермайди. Масалан, (*Менинг опам мендан икки ёш катта. У тиббиёт олийгоҳида ўқийди.*) матнида (опа) сўзининг маъноси [опа] лексемасининг семемаси билан ўхшаш, умумий. Аниқроғи (опа) сўзининг маъно таркиби билан [опа] лексема семемасининг таркиби деярли бир хил. Бу ўринда асосий фарқ шундаки, [опа] лексема семемасида нафақат гапнинг эгаси бўлиш семаси, балки бошқа гап бўлаги вазифасида ҳам кела олиш каби вазифа семаси ҳам мавжуддир. (опа) сўзида эса муайян гап бўлаги бўлиш вазифаси эга вазифаси билангина чекланган, холос. Семема таркиби билан сўз маъносининг мос келиши семеманинг нутқда тўғри воқеланиши дейилади ва анъанавий тилшуносликда «сўзнинг ўз маъноси», «сўз-

нинг тўғри маъноси» деб юритилади. Баъзан бундай қўлланишга нисбатан «узуал ишлатилиш» ҳам дейилади. Семеманинг тўғри воқеланишида семема таркибидаги аташ ва ифода семаларининг муносабати ўзгармайди. Масалан, юқорида келтирилган мисолда (опа) сўзи маъноси (опа) лексема семемаси каби оддий (нейтрал) бўёққа эга. Лекин (опа, тўғрига борасиз, кейин чапга қайтасиз) гапида (опа) сўзи маъноси билан [опа] лексема семемаси таркибида фарқ бор. [Опа] семемаси таркибидаги «қариндошлик», «қон-қариндош», «бевосита», «бир авлод» каби семалар четлаштирилиб, кучsizлантирилиб, «шахс», «мендан катта», «аёл» семалари кучайтирилган. [Опа] семемасида оддий ҳисобланувчи шахсий муносабат англатувчи ифода семаси «ҳурмат» семаси билан алмаштирилган. Демак, четлаштирилган аташ семалари ўрнини кучайтирилган ифода семалари эгаллаган. Сўз маъносида семема таркибидаги айрим семаларнинг четлаштирилиши, айримларининг эса кучайтирилиши, семема боғланган тушунча билан сўз маъноси боғланган тушунчаларнинг фарқланиши семеманинг кўчма воқеланиши дейилади. Сўзнинг кўчма маъноси тилшуносликда кўчма маъно, окказионал қўлланилиш, метафорик қўлланилиш каби атамалар билан ҳам аталади.

Сўзнинг кўчма маъноси, асосан, семемадаги аташ семаларини қисман четлаштириш, йўлдош ва ифода семаларини эса кучайтириш орқали ҳосил бўлади. Аташ семалари қанча кўп четлаштирилса, сўз маъносидаги йўлдош ва ифода семалари шунча кўп кучайтирилади. Жумладан, (*Сухбатда Мاستоннинг салмоғи тобора ортмоқда эди. Илғари «синглим» деб турган йигитлар сал ўтмай «опа» дейдиган бўлишди*) (А. Қаҳҳор) [1, 538] матнида (опа) сўзининг маъносидан нафақат қариндошликка оид аташ семалари, балки шахсни ёш жиҳатдан тавсифлаш семалари ҳам четлаштирилган. Айни вақтда «ҳурмат», «аёл», «шахс» семалари, [опа] семемаси учун йўлдош семалар бўлган «билағон», «тажрибали», «маслаҳатчи» семалари эса кучайтирилган. (*Ҳой, бўрилар. Бу сўзларингдан қайт*) матнида бўри лексема семемасига оид «ҳайвон», «йиртқич ҳайвон» каби аташ семалари бутунлай четлаштирилиб, «қонхўр», «рахмсиз», «бешафқат», «манфаатпараст» каби йўлдош семалар кучайтирилган. Шунингдек, «ҳайвон» семасини «шахс» семаси билан алмаштириш натижаси-

да ифода семалари кучайтирилган. Нутқ шароитида аташ семаларини қисман четлаштириб, йўлдош ва ифода семаларини кучайтириш семеманинг вазифа семаларини, жумладан, лексеманинг меъёран оддий қўшничилик муносабатларини кенгайтириш туфайли юз беради. Чунончи, (темир қошиқ) ва (темир ирода) каби I бобнинг 15-§ида кўриб ўтилган сўз бирикмаларидаги [темир] лексема семемасининг воқеланишини кўриб ўтамиз.

Лексемалар орасидаги меъёрий боғланишда (қўшничилик муносабатларида) ўзаро боғланадиган икки семемада ўхшаш семалар бўлиши шарт. Масалан, [темир] лексема семемаси таркибида «модда», «қаттиқ модда», «металл» каби аташ семалари мавжуд. [Қошиқ] лексема семемасида эса «қаттиқ моддадан қилинган» сема бор. Бу лексема семемалари орасидаги ўхшаш семалар иккита: «қаттиқ» ва «модда». Демак, ушбу лексемалар нутқда бемалол, меъёрий, оддий, қўшничилик муносабатларига кириша олади. Бу жараёнда лексема семемалари тўғри воқеланади.

(*Темир ирода*) бирикмасида эса зид, яъни ўхшаш бўлмаган семали семемалар ўзаро бириккан. Бу ҳолда «ирода» мавҳум тушунча сифатида воқелашади. Бирикма лексема семемалари орасидаги номувофиқлик, қарама-қаршилик [темир] семемасидаги «модда» семасини четлаштиради. Айни вақтда «қаттиқ» йўлдош семаси бўртади, «тасвирийлик ва бадийлик» ифода семалари эса кучаяди.

Бундай кўчма маънолар сўзларга хос бўлиб, фақат нутқда воқелашади. Шунинг учун ушбу маънолар нутқий кўчма маънолар деб юритилади. Сўзлардаги кўчма маънонинг бу тури тилшуносликда метафора — ўхшатиш асосида ҳосил қилинган кўчма маъно дейилади. Метафора кўчма маъно ҳосил қилишнинг энг кенг тарқалган усули сифатида бадий услубнинг, нутқ бадийлигининг энг муҳим омилларидан ҳисобланади. Семема таркибидаги семалар асосида нутқда кўчма маъно ҳосил қилиш атама табиатига эга бўлмаган деярли барча сўзлар учун хосдир. Ҳатто ёрдамчи сўзлар ҳам вазифа семаларини кескин ўзгартириб, кўчма маънолар ҳосил қилиши мумкин. (*«Агар»ни «магар»га куйё қилсалар, туғилгай бир ўғил, оти «кошки»*. Ғ. Фулом), гапида барча сўзлар — ёрдамчи сўзлар ҳам кўчма маънода ишлатилган.

Айтилганлардан шундай хулоса қилиш мумкин: семема нутқда тўғри ва кўчма (метафорик) маънолар орқали юзага чиқади ва сўзнинг муайян қуршовдаги муайян маъноси сифатида воқелашади.

Нутқий метафорик кўчма маъно қўлланиш доирасининг кенгайиши, кўчма маънонинг семемадан узоқлашиши натижасида кўчма маъно ўзининг хусусий аташ семаларига эга бўлиши мумкин. Айни вақтда кўчма маъно ўзи учун асос, манба бўлган семемадан узилиши ва лексемадаги мустақил семема томон ривожланиши ҳам мумкин. Бундай ривожланиш систем лексикологиянинг эмас, балки тарихий (диахроник) тилшуносликнинг алоҳида-алоҳида олинган лексемалардаги мазмуний ривожланишнинг ўрганиш манбаи бўла олади [74]. Бу жараён систем таҳлил асосида тушунтирилиши ҳам, изоҳланиши ҳам мумкин эмас. Масалан, ўзбек тилининг изоҳли луғатида [72], [оч (-моқ)] феъл лексемасининг 12 маъно тури қайд этилади. Бу маъно турларининг барчаси маъно умумийлигига эгадир. Аниқроғи, [оч-] феъл лексемасининг семемалари «бирор тўсиқни ўртадан кўтармоқ», «тўсиқ ортидагини намоен қилмоқ» семаларига эга. Шунга кўра тахмин қилиш мумкинки, ушбу 12 маъно тури дастлаб метафорик усул билан ҳосил қилинган нутқий кўчма маънолар бўлган. Бу маъноларнинг умумлашиши, қўлланиш доирасининг кенгайиши, ихтисослашиши натижасида кўчма маънолар алоҳида-алоҳида семемалар сифатида ривожланган. Албатта, луғатда саналган барча 12 маъно тури мустақил семема бўлолмайди. Бу семемаларнинг кўпчилиги муайян семеманинг нутқий кўринишлари (вариантларидир). Аммо айни вақтда айни семемаларнинг ичида алоҳида, мустақил ҳисобланиш мумкин бўлган семемалар ҳам мавжуддир. (Бу ҳақда кейинги бўлимларда тўхталамиз.) Демак, нутқий ҳосилалардан — сўзлардан лексемалар ривожлангани каби нутқий кўчма маъноларда семемалар ҳам ривожланиши мумкин.

Тилшуносликда сўзлардаги бошқа кўчма маънолар, яъни синекдоха, метонимия ва вазифадошлик (функциядошлик) асосида ҳосил қилинган кўчма маънолар ҳам ажратилади. Қуйида шулар асосида ҳосил қилинган кўчма маъноларнинг семемага муносабати масаласига тўхталамиз.

13-§. Синекдоха йўли билан ҳосил қилинган кўч-

ма маъно деганда, «бир нарсанинг номи билан унинг бирор қисми (бўлаги)ни аташ, ёки аксинча, қисмнинг номи билан шу қисм мансуб бўлган бутунни аташ» (13, 229) тушунилади. Қийёсланг: (*Мол туёғини кўпайтирамиз.*) (*Улар тирноққа зор эди.*). Систем таҳлил нуқтаи назаридан синекдохик кўчма маъно нутқий маъно саналиши мумкин эмас. Чунки бу усулдаги кўчма маънонинг ҳосил бўлиши ҳеч қандай қонун-қоидага бўйсунмайди. Жумладан, *дарахт шох, илдиз, барг, тана* каби таркибий қисмлардан иборат. Аммо айна вақтда *дарахт* қисмларининг номлари уни (дарахтни) атаб кела олмайди. Фақат дарахтнинг мевасигина дарахтни ҳам атаб кела олади. Юқорида кўриб ўтганимиздек, бу нутқий ҳосила маъно эмас, балки бир лексеманинг икки ёки уч семемага алоқадорлигидир. Ушбу жараён лексемалардаги бир ва кўп семемалик билан боғлиқдир. Шунинг учун (тирноқ), (туёқ) сўзларининг юқорида қайд этилган матндаги синекдохик маънолари билан [фарзанд] ва [мол] лексема семемалари орасида боғланиш йўқ. Бу ҳолда уларнинг бирини иккинчисидан ҳосил қилиш қонунияти ҳам мавжуд эмас. [туёқ] лексемасини муайян ифода семалари билан [мол] семемаси боғланган тушунчани, [тирноқ] лексемасини [фарзанд] лексемаси вазибаларида ишлатилиши жамият аъзолари учун тайёрдир. Шунинг учун синекдохик маъноларга эга лексемалар миқдори саноқли бўлиб, улар луғатларда тўла қайд этилиши мумкин. Буларнинг барчаси синекдохик маънонинг нутқий кўчма маъно эмаслигидан, унинг тил ҳодисаси эканлигидан, жамият аъзоси учун тайёрлигидан, бир лексема таркибидаги семемаларга мансублигидан далолат беради.

14-§. Нутқий кўчма маъно ҳосил қилишнинг муайян усули сифатида ўзаро алоқадор тушунчалардан бирининг атамаси билан иккинчисини аташ — метонимия ҳам ажратилади. Илмий адабиётларда метонимик кўчма маънонинг қуйидаги 10 га яқин тури қайд этилади: I. Навойни севиб ўқийман. II. Самовар: 1) буюм, 2) чойхона. III. Ён-ён томон, 2) чўнтак. IV. Ойна—1) дераза ойнаси, 2) кўзгу. V. Чилла—1) ёз (қиш) чилласи, 2) чақалоқ чилласи, 3) диний расм. VI. Овлоқ—1) ов қилинадиган жой, 2) чет, хилват жой. VII. Қалдирғоч—1) қуш, 2) хабарчи, пешров. VIII. Шайтон—1) шайтон, иблис, 2) қув, айёр, (кар. 13, 224—225.) Ушбу мисолларнинг ўзиёқ метонимик кўчма маънонинг семе-

мага алоқадорлиги ҳақида хулоса чиқариш имконини беради. Қиёсланг, 1- мисолда кўчма маъно сўз тушириб қолдириш (эллипсис) асосида ҳосил қилинган, соф нутқий ҳодисадир («Навойий асарларини севиб ўқийман» маъносида). II, III, IV, V мисолларда кўрсатилган маънолар лексемалардаги дастлабки маъно асосида ривожланган алоҳида семемалардир. Бу маънолар орасида нолингвистик боғланишни ва тарихий бирин-кетинлик муносабатларини кўриш мумкин.

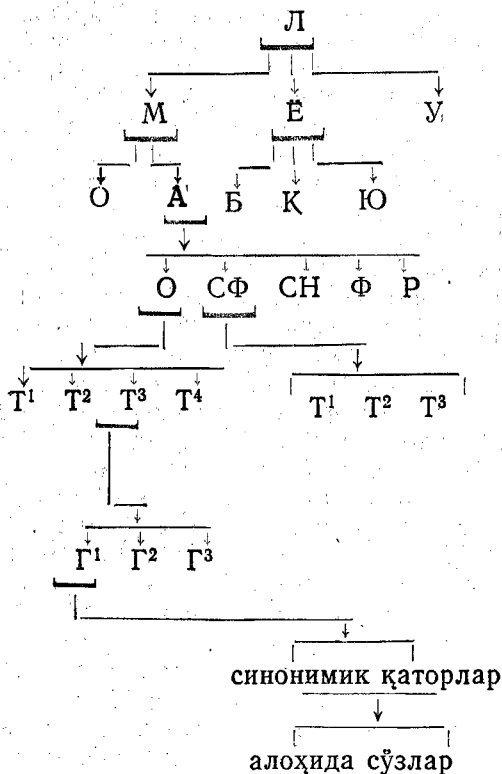
VI, VII, VIII мисолларда эса иккинчи маънолар биринчи маънодаги йўлдош семалар асосида метафорага кўра ҳосил қилинган. Шундай хулоса қилиш мумкинки, метонимик кўчма маъно ҳосил қилиш етарли даражада ва мустақкам асосда ўрганилмаган. Метонимик кўчма маъно ҳосил қилиш масаласи даставвал атрофлича ўрганилиши, тасвирланиши, сўнг умумлаштирилиши лозим. Шунини алоҳида қайд этиш керакки, метонимик кўчма маъно кўп ҳолларда тилнинг ички қурилиш хусусиятлари билан эмас, балки объектив борлиқ билан, воқеа-ҳодиса, нарса-белгилардаги алоқадорликлар билан боғланган. Шунга кўра нафақат метонимик кўчма маъно, балки синекдохик ва бу ерда кўриб ўтилмаган вазифадошлик асосида ҳосил қилинган кўчма маънолар нолингвистик ҳодиса асосида юзага келган [13, 229] кўчма маънолар деб баҳоланади.

IV БОБ.

ЛЕКСЕМАЛАРНИНГ УХШАШЛИК ҚАТОРЛАРИ (ПАРАДИГМАЛАРИ).

1- §. Биз систем таҳлил жараёнида ҳар бир нарсанинг моҳиятини шу нарсанинг ўзига ўхшаш, айни вақтда ундан фарқли ва ҳатто, унга зид бошқа нарсалар билан бўлган муносабати орқали оча олишимизни бир неча бор таъкидлаган эдик. Тил бирликларининг ўхшашлик (парадигматик), қўшничилик (синтагматик) ва поғонали (иерархик) каби асосий муносабат турлари, уларнинг моҳияти ҳақида 1- бобнинг 7- § ида батафсил маълумот бердик. Тизим қонуниятлари билан, тилни тизим сифатида ўрганиш усуллари билан I—III бобларда атрофлича танишишдан мақсад ўзбек тили луғат таркибини, лексемаларини тизим сифатида ўрганиш йўллари билан белгилаб олишдир. Бу бобда эса, мақсадга муво-

9- жадвал.

фиқ, тилнинг луғат таркибини тизим сифатида ўрганиш йўллари билан яқиндан танишамиз.

Лексемаларни тизим сифатида таҳлил қилишдаги асосий мезон уларни ўзаро ички муносабатлар асосида муайян қаторларга, гуруҳларга, тур ва туркумларга — катта-кичик парадигмаларга (ўхшашлик қаторларига) бирлаштиришдир. Шундай қатор, гуруҳ, тур ва туркумларда — лексемаларнинг ўзаро шакл ва мазмун муносабатларида ҳар бир лексеманинг, лексема-қаторларининг, гуруҳларининг моҳиятини, табиатини очиш, аниқлаш мумкин бўлади. Лексемаларнинг ўзаро муайян ўхшашлиги, фарқи ва зидлиги каби маъно муносабатлари асосида бирлашган гуруҳлари эса лексик тизим ёки луғавий тизим деб юритилади. Луғавий тизим ҳам, барча тил тизимлари каби, поғонали (иерархик) қурилиш-

га эга бўлади. Яъни луғавий тизимнинг ўзи мураккаб — бир неча таркибий қисмларнинг бирикишидан ташкил топади. Ҳар бир таркибий қисм эса ўз навбатида мураккаблиги билан ажралиб туради. Бинобарин, буларнинг ҳар иккиси (дастлабкиси ва охиригиси) ҳам мураккаб бўлиб, бу жараён алоҳида, яқка сўзгача давом этади. Жумладан, ўзбек тилининг луғавий тизими (буни шартли равишда Л деб белгилаймиз) мустақил лексемаларга (М), ёрдамчи лексемаларга (Ё) ва ундов лексемаларга (У) бўлинади. Ўз навбатида мустақил лексемалар (М) эса ишора маъноли лексемалар — олмошларга (О) ва аташ, номлаш вазифасини бажарувчи атовчи лексемаларга (А), ёрдамчи лексемаларга (Ё), боғловчиларга (Б), кўмакчиларга (К), юктамаларга (Ю) ажралади. Атовчи лексемалар эса, ўз навбатида, от (о), сифат (сф), сон (сн), феъл (ф) ва равиш (р)га бўлинади. Уларнинг ҳар бири, ўз навбатида, яна ўнлаб мавзу (тематик) гуруҳларга (т), буларнинг ҳар бири эса яна ҳам кичикроқ маъно гуруҳларига (г) — алоҳида, яқка сўзга етиб келгунча поғонали равишда бўлиниб келаверади. Буни қуйидаги жадвалда кўрсатиш мумкин:

Чизмадан кўриниб турибдики, бундай поғонали қурилишда ҳар бир босқич пастки босқичга нисбатан катта, юқори босқичга нисбатан эса кичик ҳисобланади. Шу боис луғавий тизимларга нисбатан катта тизим (макротизим) ва кичик тизим, тизимча (микротизим, подтизим, атамалари кўп ишлатилади. Айни вақтда «катта тизим» ва «кичик тизим» тушунчалари ҳаммиша нисбий бўлади. Чунки муайян бўғинда (босқичда) муайян тизим юқоридаги жойлашганидан кичик (яъни унга нисбатан кичик тизим, тизимча, микротизимдир), пастда жойлашганидан эса катта (яъни катта тизим, макротизимдир). Ҳатто ўзбек тилининг бутун луғат таркиби тилнинг атовчи (номловчи) бирликлари (лексемалар, сўз яшаш воситалари, сўз бирикмалари ҳосил қилиш қолиплари, мураккаб атамалар, иборалар ва ҳ. к.) га нисбатан кичик тизимдир.

Лексик тизимларнинг бундай поғонали (босқичли) қурилиши лексема семемаси таркибидаги семаларнинг бирлаштирувчи ва фарқловчи семаларга бўлиниш (7- § III боб) диалектикаси билан, нисбийлиги билан узвий боғлиқдир. Муайян лексик тизим муайян сема (белги, маънонинг таркибий қисми, бўлаги) асосида ташкил топади. Бу сема лексик тизим учун бирлаштирувчи сема

ҳисобланади. Айни вақтда у (сема) ўзи бирлаштирувчи лексик тизимни ўзига нисбатан юқорида жойлашган тизимдан фарқлаб туради. У фарқловчи сема вазифасини бажаради.

2-§. Луғат тизими таркибидаги лексик тизимлар (луғавий тизимлар) нинг турли босқичлари тилшуносликда турлича номланади. Лексик тизимларнинг тилшуносликдаги турлича атамалари билан танишганда, қўйдан, яъни нутқда воқелашган алоҳида сўзнинг маъносидан (нутқий маъно кўринишига оид қар.: 10-§ III боб) юқорига — семема турига, бундан эса семемага қараб бориш маъқулдир. Биз ҳам ишда шу йўлни қўллаймиз.

I. Сўзнинг муайян нутқ парчасида воқелашган маъноси шу сўзнинг тилдаги умумий кўриниши бўлган лексема (ёки сўз яшаш қолипи) семемасининг рўёбга чиқиш шаклидир. Лексема семемасининг намоён бўлиш шакли тилнинг ички қурилишига эмас, балки тил ва нутқ муносабатига алоқадордир (III боб). Шунга кўра бу тилшуносликда махсус атама билан аталади.

II. III бобнинг 10-§ ида кўриб ўтганимиздек, лексеманинг бир неча семемаси ва ҳар бир семеманинг бир неча тури бўлиши мумкин. Лексема семемалари (семема турлари) орасидаги муносабатлар лексеманинг мазмун (ички) тизими (ЛМС) деб аталади.

III. Ҳар бир лексема тилда ўз маънодошларига (синонимларига) эга бўлади. Улар биргаликда муайян семантик гуруҳни, қаторни ҳосил қилади. (Масалан: *дийдор — жамол — чеҳра — юз — бет — афт — башара — турқ*). Бундай лексик қаторлар маънодошлик (синонимик) қаторлари (СҚ) деб аталади.

IV. Ўзбек тилидаги кўпгина лексемалар мазмунан зид, қарама-қарши бўлади (*катта-кичик*), (*кун-тун*), (*йиғла-кул*), (*шод-ғамгин*). Бундай лексемаларнинг жуфтлари зид (антонимик) жуфтлар (қаторлар) (АҚ) деб юритилади.

V. III бобнинг 8-бандида лексема семемасига қўйидагича таъриф берилган эди: «Семема лексеманинг ички, маъно томони бўлиб, лексеманинг ўхшашлик ва қўшничилик муносабатлари орқали аниқланадиган аташ, ифода ва вазифа семаларининг бир бутунлигидир». Демак, ҳар бир лексема нафақат синонимик ва антонимик қаторлардан ташкил топади. Балки ҳар бир лексема муайян бирлаштирувчи сема асосида бошқа

лексемалар ўзаро бирлашган, бириккан гуруҳни ҳам ташкил этади. Чунончи, [кўз]—[қулоқ]—[бурун]—[оғиз] лексемалари «сезги аъзолари» бирлаштирувчи семасига кўра, [дарахт]—[тол]—[мирзатерак]—[бақатерак]—[қайин]—[арча] ва ҳ. к. «дарахт» умумий семасига кўра бир гуруҳга бирлашади. Бундай гуруҳлар лексемаларнинг мазмуний гуруҳлари (ЛМГ)+ деб аталади.

Бундай ЛМГ лар ўз бирлаштирувчи семасининг номи, атамаси билан номланади. Масалан, «сезги аъзолари ЛМГ», «дарахт ЛМГ», «тана аъзолари ЛМГ» ва б.

VI. Турлича ЛМГлар ўзаро умумий сема — бирлаштирувчи сема асосида яна ҳам каттароқ тўдаларга, гуруҳларга бирлашади. Чунончи, «дарахт», «гул», «ўт», ЛМГ лари бирлаштирувчи «ўсимлик» семаси асосида лексемаларнинг мавзу тўдаларига (ЛМТ) бирлашади. ЛМТлари ўз ичига камида иккита ЛМГ дан тортиб ўнтагача ва ундан ортиқ ЛМГларни олиши мумкин.

II—VI бандларда номлари санаб ўтилган лексик тизимлар бир туркумга оид лексемаларни ўз таркибига олади. Уларнинг ҳар бири ўз хусусийликларига эга бўлсада, кўпинча улар умумий атамалар — лексик тизимлар, лексим парадигмалар каби атамалар билан аталади. Тил ва нутқ ҳодисалари, лексема ва сўзлар изчиллик билан фарқланмаганда эса сўзларнинг луғавий парадигмалари, лексик парадигмалар, сўзларнинг ўхшашлик қаторлари каби атамалар билан ҳам номланиб келади.

Бир туркумга оид лексемаларни бирлаштирувчи лексик тизимлардан ташқари турли туркумларга оид бўлган, аммо бир мавзу доирасидаги лексемаларни бирлаштирувчи лексик майдонлар (тематик майдонлар) ҳам ажратилади. «Рухий ҳолат» мавзули майдони (хурсанд — хафа), (шод — ғимгин), (соғ — девона), (касал — тетик), (ғазаб — нафрат), (ишонч — гумон), (кулмоқ — йиғламоқ), (қувонмоқ — зерикмоқ), (шодланмоқ — хафаланмоқ), (маъюсланмоқ — тетикланмоқ), (бўшашмоқ — жонланмоқ) каби ўнлаб ЛМТ ва ЛМГларни ўз ичига олади.

Лексик майдонлардан ташқари систем лексикологияда ҳар бир соҳа (касб-ҳунар, маросим, урф-одат, киши

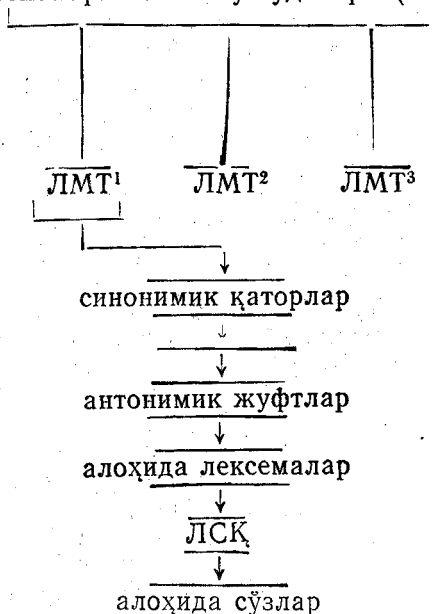
+ Бу маънода ўзбек тилшунослигида «луғавий маъно гуруҳлари (тўдалари)» (ЛМГ) ва «русча лексик-семантик гуруҳлар» (ЛСГ) атамалари тенг ишлатилган.

номлари, жой номлари, илмий атамалар) алоҳида-алоҳида аталган луғавий тизимлар сифатида ўрганилади. Ҳар бир соҳанинг ўзида ўз лексемалари, синонимик ва антонимик қаторлари, ЛМГ, ЛМТ ва майдонлари ажратилади. Уларнинг ҳар бирига алоҳида, нисбатан мустақил тизимлар сифатида қаралади.

Лексик тизимларнинг турлари ва даражалари хилма-хил, турли-туман бўлишига қарамай, систем лексикологияда ушбу банднинг II—V ва, қисман, VI бандларида санаб ўтилган лексик тизимларнинг тадқиқига алоҳида эътибор берилади. Чунки қолган тизимларда II—V турларда кўриладиган умумий қонуният ва қоидалар асосан такрорланади. Биз ҳам ушбу ишнинг кейинги бандларида шу хилдаги лексик тизимларнинг таҳлил усулларига тўхтаб ўтамиз. Шунинг учун I—VI бандларда санаб ўтилган лексик тизимларнинг поғонали қурилишини чизма орқали қайд этамиз.

10- жадвал

Лексемаларнинг мавзу тўдалари (ЛМТ)

Навбатдаги вазифа ушбу лексик тизимларнинг ҳар бирининг ўзига хос хусусиятлари билан танишиб чиқишдир.

Лексеманинг мазмун тизими

3-§. Нутқ ҳамиша ранг-баранглиги, турличалиги билан ажралиб туради. Нутқнинг вазифаси тилнинг турли сатҳларини, бу сатҳ бирликларининг мазмун ва вазифаларини нутқ шароити билан, сўзловчининг мақсади ва имкониятлари билан уйғунлаштириб, муайян ҳолда фикр алмаштиришни воқелаштиришдан иборат бўлади. Шу сабабли, кўриб ўтганимиздек, нутқ бирликлари ҳодисалар, хусусийликлар саналиб, уларнинг ҳар бири ўзидаги умумийликлар зарраларининг бирикиши натижасидир. Сўзнинг нутқий маъноси нутқ шароити, ўзаро бириккан сўзларнинг маъноси матн таъсирида шаклланиб, хилма-хилликка эга бўлади. Биз III бобнинг 10- бандида (яхши) сўзининг (яхши қиз), (яхши хотин), (яхши уста), (яхши киши), (яхши санъаткор), (яхши ўқитувчи), (яхши бастакор), (яхши ёзмоқ), (яхши югурмоқ) каби сўз бирикмаларида турли-туман маъно бўёқлари кашф этганлигини кўриб ўтдик. Аммо саналган маъно бўёқлари [яхши] лексемасининг нутқда қабул қила олувчи маъно хусусиятларининг ҳаммаси эмас [қар.:69], (яхши) лексемасининг нутқда намоён қила оладиган маъно бўёқлари нутқ шакллариининг чексизлиги каби чексиздир. Шунинг учун бир қатор тилшунослар XIX асрнинг охирилари ва XX асрнинг бошларида умуман «сўз» тушунчаси ва сўзнинг умумий таърифи, умумий маъноси ва умумий моҳияти йўқ деб айтишган. Улар нутқдаги, матндаги ҳар бир сўз алоҳидалиқдир. Сўзнинг моҳияти унинг қўлланилган жойидагина аниқланиши мумкин; бир тилда яратилган, яратилаётган, яратилиши мумкин бўлган матнларда қанча сўз бўлса, тилда ҳам шунча сўз бор деб, умумий сўз (лексема) тушунчасидан қочган эдилар. (Жумладан, бундай фикрни машҳур рус тилшуноси — психоллингвист А. А. Потебня ёқлаб чиққан эди.)

Систем тилшунослик бу масалага бошқачароқ ёндашади. Тил бирликларини фарқлашда, дастлаб, тил бирликларининг шакл ва мазмун мутаносиблигига асосланади. Систем тилшунослик икки тил бирлиги орасида шакл ва мазмун фарқи бўлса, бундай бирликлар мустақил, алоҳида-алоҳида тил бирликлари ҳисобланиши лозимлигини таъкидлади. [ёл], [ел] ва [эл]; [яхши] ва [ёмон]; [бош] ва [қош]. Тилнинг мустақил лексемала-

ри дастлаб шу усул билан ажратилади. Лекин лексема муаммоси бу билан чегараланиб қолмайди. Чунки тилда шакл ва мазмун мутаносиблиги билан бирга шакл ва мазмун номутаносиблиги (қар.: I боб 21- банд) ҳам мавжуд. Бунда бир неча ҳолат фарқланади. Бу ҳолатларнинг асосийлари қуйидагилардир:

1- ҳолат — (тана), (от), (ёз) ...

2- ҳолат — (арава), (ароба), (баравар), (баробар) ...

3- ҳолат — (нарвон), (шоти) ...

4- ҳолат — (юз), (бет), (афт), (башара), (турқ) ...

5- ҳолат — (қўй), (қўчқор), (қўзи) ...

6- ҳолат — кўз:

а) кўз косаси (аъзо);

б) кўзидан узоқ (назар);

в) кўзи ўткир (кўриш қобилияти);

г) деразанинг кўзи;

д) ёғочнинг кўзи;

е) булоқнинг кўзи;

ж) хуржуннинг кўзи;

з) кўзи тор (зиқна);

и) кўз бўямоқ (алдамчилик қилмоқ) ... [Қар.: 72, 410].

Бундай ҳолатлар ўз навбатида бир неча турли бўлади. Қолган ҳолатларни шуларга қиёслаш мумкин. Қуйида бу ҳолатларнинг ҳар бирини алоҳида-алоҳида кўриб чиқамиз.

4- §. Биринчи ҳолат: шакл ва мазмун номутаносиблиги мавжуд ҳолларда мустақил лексемаларни, алоҳида-алоҳида семемаларни нутқий кўринишлардан (вариантлардан), кўп маъноликдан (полисемиядан), шаклдошликдан (омонимиядан) фарқлаш қийинлашади. (Қар.: III боб, 10- §). Бундай ҳолларда систем тилшунослик лексеманинг қайси лексемалар билан ўхшашлик муносабатларига кириши (лексик парадигма) ва лексеманинг қуршови (дистрибуцияси) тушунчаларидан фойдаланади. (Қар.: III боб 10- §.)

Лексик парадигма тушунчаси билан юқорида танишган бўлсак-да, бу ҳақда эслатиб ўтамыз. Лексик парадигма лексемаларнинг ўзаро мазмун ўхшашликлари ва фарқлари асосида муайян қаторларга, гуруҳларга бирлаштирилади. Шу асосда биринчи ҳолатда берилган мисолларни кўриб чиқамиз:

1) [бузоқ — тана — ғунажин — сигир]

2) [бош ~ тана ~ қўл ~ оёқ]. Ушбу қаторлардан маъ-

лум бўлдики, [тана] лексемаси бир-биридан мутлақо фарқланувчи икки лексик гуруҳдан жой олган. Аниқроғи, [тана] лексемаси биринчи, яъни сигир боласини ёш жиҳатдан тавсифловчи, ифодаловчи лексемалар қаторида «Бир-икки ёшли урғочи бузоқ» (73,116) мазмуни билан қатнашган. Иккинчи қаторда эса у «Гавданинг бош ва қўл-оёқдан бошқа қисми» (73, 115) мазмунига кўра «одам вужудининг аъзолари» лексик тизимидан жой олган.

[тана] каби [от], [ёз] лексемалари ҳам бир неча лексик парадигмалардан ўрин эгаллайди.

[от]

1) [от] — [дўнан] — [ғўнан] — [той] — [қулун] — [эшак] — [хачир];

2) [от] — [ном] — [исм] — [атама] ...;

3) [от] — [улоқтир] — [ирғит]

[ёз]

1) [ёз] — [қиш] — [баҳор] — [куз];

2) [ёз] — [чиз] — [бўя];

3) [ёз] — [ёй] — [оч] — [тўша] — [ташла].

Юқоридагилардан кўришиб турибдики, [от] лексемаси ҳам, [ёз] лексемаси ҳам учта алоҳида-алоҳида лексик қаторларда иштирок этган. Демак, бундай ҳолларда учта мустақил, аммо шаклан бир хил бўлган [от] ва [ёз] лексемалари юзасидан таҳлил жараёнининг олиб борилаётганлиги маълум бўлади. Айни вақтда биз бу лексемаларни: [от I], [от II], [от III]; [ёз I], [ёз II], [ёз III] шаклдош (омоним) лексемалар сифатида қайд этамиз. Лекин шаклан бир хил, мазмунан ҳар хил лексемаларнинг турлича лексик парадигмалардан ўрин эгаллай олиши уларнинг шаклдошлигини (омонимлигини) тўла ишотлай олмайди. Шунга кўра мустақил лексемаларни ажратишда ҳал қилувчи омил сифатида уларнинг қуршови (дистрибуцияси) хизмат қилади. Қуршов лексема қўшничилик (синтагматик) муносабатларининг нутқда рўёбга чиқиш, яъни лексеманинг қандай морфемалар ва лексемалар билан ёнма-ён кела олиш, бирика олиш [қар.: I боб 15- §] жараёнидир.

Бошқача айтганда, қуршов лексеманинг нутқда воқеланишида лексема билан бирика оладиган морфема ва лексемалардир. Бунда лексеманинг даставвал морфема-

лар билан, сўнг эса лексемалар билан бирика олиш қобилияти тушунилади. Шу нуқтаи назардан юқорида келтирилган [от I], [от II], [от III], [ёз I], [ёз II], [ёз III] лексемаларининг қуршовларини ўзаро қиёслаб чиқдик. Натижада бу қаторлар ўз ичида икки гуруҳга бўлинди:

I. [от II] [от II], [ёз]. Бу лексемалар нутқда сон, эгалик, келишиқ морфемалари билан бирика олади (синтагматик муносабатларга кириша олади). Чунончи, (отлар), (отларимизнинг), (ёзда), (ёзамиз), (ёзларда).

II. [от III], [ёз II], [ёз III]. Ушбу лексемалар сон, эгалик, келишиқ морфемалари билан эмас, балки феъл нисбатлари билан бўлишли-бўлишсизлик, феъл шакллари (равишдош, сифатдош, ҳаракат номи) ёки майл, замон, шахс, сон морфемалари билан қўшничилик муносабатларига киришади. Жумладан, (отсин), (отдик), (ёздирмади), (ёзмоқчи). Қайд этилган қаторлардаги шаклан ўхшаш лексемаларнинг морфемалар босқичидаёқ қўшничилик (синтагматик) муносабатлари бутунлай бошқа-бошқа бўлганлиги сабабли бу қаторлардаги шаклан ўхшаш бирликлар, яъни [от, I, II] ва [от III], [ёз I] ва [ёз I, II] мустақил, алоҳида-алоҳида тил бирликлари [омонимлар] ҳисобланади. Аниқроғи, бу бирликларнинг ўзаро ўхшашлиги тасодифийдир. Систем тилшунослик нуқтаи назаридан уларни моҳиятан тенглаштириб бўлмайди⁺. Демак, морфемалар босқичида қуршов омилининг қўлланишига кўра шаклан ўхшаш, мазмунан фарқли тил бирликларининг миқдори деярли икки баравар камаяди.

Қуйида, мақсадга мувофиқ, лексемаларнинг валентлиги (қар.: I боб 15-§), яъни лексемаларнинг бирикувчанлиги ҳақида фикр юритамиз.

[От I] ўзидан сўнг [мин-], [чоп-], [ўл-], [ўс-], [чиз-], [кўр-] каби лексемалар билан қўшничилик (синтагматик) муносабатларига кириша олади. Масалан, (отимиз яхши чопади), (отга минди) ва ҳ. к. [От II] лексемаси эса [қўй-], [айт-], [ёз-] каби лексемалар билан қўшничилик муносабатларига киришади. Чунончи, (Болага яхши от қўйибсиз, отингизни ёзинг). Шаклан ўхшаш бундай лексемалар бир хил қуршовда иштирок этсалар, бу ҳолда улар маъно фарқларини сақлаб қоладилар. Масалан, (Болага яхши от беринг) гапи икки

⁺ Шунинг учун аъъанавий тилшуносликда улар тасодифийликлар сифатида омоформалар деб аталади.

маънога эга. Бу эса ўзбек тилида иккита [от] лексемасининг мавжудлигини, бу лексемаларнинг ҳатто айнан бир хил қуршовда ҳам фарқланиб туришини кўрсатади. Бинобарин, ушбу ҳодиса [от I] ва [от II] лексемаларининг мустақил лексемалар (омонимлар) эканлигидан далолат беради. [От I] ва [от II] лексемаларининг юқорида кўриб ўтилган турли лексик парадигмалардан ўрин олиши фикримизни яна бир карра исботлайди. Лексемаларнинг айнан бир хил қуршовда қўллана олиши, мазмунан эса фарқланиб туриши систем тилшуносликда эркин қуршов (контраст дистрибуция) деб айтилади. [I, 49]. Эркин қуршовда ўзаро яққол фарқланиб турадиган тил бирликларининг мустақиллиги — улар омонимлигининг энг кучли исботидир.

[От I], [от II] юзасидан ўтказилган таҳлилни, мақсадга мувофиқ, [ёз II], [ёз III] лексемалари асосида ҳам давом эттирамиз. Аниқроғи ушбу жараёнда бу лексемаларнинг ҳам мустақил тил бирликлари (омонимлар) эканлигини намоён қиламиз. Қиёсланг: [Ёз II] букланиши, ғижимланиши, урилиши мумкин бўлган нарсабуюмларни ифода этувчи лексемалар билан бирикиб келади. [Ёз III] эса ўқилиши мумкин бўлган нарсаларнинг номлари билан бирикади. (Хат ёзди, мақола ёзди). (У бу дастурхонни ҳам ёзди (гапида эса айнан бир хил қуршовда [ёз II] ва [ёз III] лексемалари мазмун мустақилликларини тўла сақлаган.

Юқорида таҳлил қилинган шаклан ўхшаш, мазмунан ҳар хил бўлган мустақил лексемаларни (омонимларни) фарқлашда анъанавий тилшунослик систем тилшуносликдан кўра қулайроқ ва енгилроқ усулдан — мантиқий омилдан фойдаланади. Яъни анъанавий тилшунослик шаклан ўхшаш бирликларнинг мазмун томони ўзаро боғлиқ, алоқадор бўлмагандагина уларни мустақил тил бирликлари (омонимлар) деб осонгина ажратади. Ҳақиқатан ҳам бу йўл жуда қулайлиги билан ўзига хосдир. Аммо айтиш вақтда бу йўлни ишончли ва бирдан-бир тўғри йўл деб айта олмаймиз (Бу ҳақда қуйироқда тўхталамиз).

5-§. Иккинчи ҳолат (*арава — ароба...*). Бундай бирликларнинг ҳам фарқланишидаги энг қулай усул уларнинг айнан бир хил қуршовда берилишидир. Бир хил қуршовларда иштирок этувчи бундай бирликлар маъно фарқларига эга бўлмасалар, бу ҳолда улар бир лексеманинг турли шакллари (кўринишлари) сифатида яшай-

ди. Агар ушбу бирликлар қуршовларда маъно фарқларига эга бўлсалар, бу ҳолда улар алоҳида, мустақил лексемалар ҳисобланади. Масалан, (Биз аравага миндик) ва (Биз аробага миндик). Ҳар иккала гап ҳам маъно жиҳатидан бир хил. Бинобарин, [ароба] ва [арава] бир лексеманинг турли шакллари, кўринишларидир. Яна қиёсланг: (Менинг орзум катта) ва (Менинг орзуим катта). (Баҳор шабадаси эсмоқда) ва (Баҳор шаббодаси эсмоқда) ва б. Аммо [халос] ва [холос] лексемалари айнан бир хил қуршовда кела олмайди. Худди шундай ҳодисани паронимлар деб аталувчи бошқа лексемалар миқсолида ҳам кўриш мумкин: [абзал — афзал; амр — амир; қарс — қарз, ёқилғи — ёнилғи ва б.]

Юқорида айтилганлардан [халос], [холис] каби лексемалар тилнинг мустақил бирликлари (омонимлар) эканлиги тушунчаси келиб чиқади.

6-§ Учинчи ҳолат: [нарвон—шоти], Мазмунан яқин, шаклан турлича ушбу бирликларни фарқлашда ҳам қуршов усулидан фойдаланамиз. Чунки бундай бирликлар, аввал ҳам айтилганидек, айнан бир хил қуршовда кела олиши ёки кела олмаслигига кўра маъно фарқларига эга бўлиши ёки эга бўлмаслиги мумкин. Масалан, (Бош омон бўлса, дўппи топилади), (Бош омон бўлса, каллапўш топилади), (Бош омон бўлса, тоқи топилади). Бунда (дўппи), (каллапўш), (тоқи) сўзларининг қуршови ҳам, айни гапларда воқеланаётган аташ семалари ҳам, бу бирликлар ифодалаб келаётган ифодаланувчилари ҳам бир хил. Аммо айни вақтда иккинчи ва учинчи гаплар ўзаро нозик қўшимча маъноси, маъно қирраси (ифода семаси) билан фарқланиб туради. Иккинчи гап нутқ соҳибининг бухоролик, учинчи гап эса унинг самарқандлик эканлигини [каллапўш] ва [тоқи] лексемалари таркибидаги ҳудудий қўлланилиш белгиси орқали кўрсатиб туради. [қиёс. 71]. [дўппи] лексемасининг семемасида эса ҳудудийлик белгиси ифодаланмаган, ажратилмаган. Демак, [дўппи]—[каллапўш]—[тоқи] лексемалари ўзаро ҳудудий чегараланганлик белгисига кўра нотўлиқ зиддиятни ташкил этади. Бу ҳолда [дўппи] нотўлиқ зиддиятнинг кучсиз, белгисиз аъзосини, [каллапўш] ва [тоқи] эса ушбу зиддиятнинг кучли, белгили аъзосини ташкил этади. [каллапўш] ва [тоқи] лексемалари эса ўз навбатида «Бухоро» ва «Самарқанд» ҳудудий жиҳатдан чегараланганлик белгисига — ифода семасига эга.

Шунга кўра улар ўзаро тенг қийматли зиддиятни ташкил этади.

Демак, [нарвон — шоти], [дўппи — каллапўш — тоқи] каби мисолларда қўлланилиш доираси чегараланмаган ва қўлланилиш доираси чегараланган, яъни таркибида ҳудудий қўшимча белгиси (семаси) бўлган ёки бўлмаган мустақил тил бирликларининг зиддиятини кўр-япмиз. Бундай лексемалар шаклан фарқли, мазмунан эса яқин бўлганлиги сабабли улар ўзаро маънодошлик (синонимия) алоқалари билан боғланади.

[дўппи] — [каллапўш] — [тоқи] лексемалар гуруҳидаги ўхшаш муносабатни (маънодошликни) [аэроплан] — [самолёт] — [тайёра]; [туман] — [район] — [ноҳия]; [область] — [вилоят]; [сармоя] — [капитал] каби лексемалар қаторларида ҳам кўришимиз мумкин. Аташ семалари ва англатмишлари бир хил, аммо ифода семалари эса ҳар хил бўлган лексемалар маънодошлик (синонимия) қаторларини ташкил этади.

7-§. Тўртинчи ҳолат: [юз~бет~афт...]. Бу хилдаги лексемаларнинг ҳам ўзаро мазмун муносабатларини аниқлашда қуршов усулидан — тил бирликларининг муайян қуршовда қўллана олиш ёки қўллана олмаслик имкониятидан фойдаланамиз.

Масалан, (Унинг юз ини кўрмайман).

(Унинг бет ини кўрмайман).

(Унинг тур қини кўрмайман).

(Унинг башарасини кўрмайман).

(Унинг чеҳрасини кўрмайман).

(Унинг жамолини кўрмайман).

(Унинг дийдорини кўрмайман)...

Ушбу гаплар таркибидаги ажратилган сўзлар бир хил аташ семаларига эга. Маъно қиррасига — муносабат англатувчи ифода семаларига кўра ўзаро ажралиб туради. Ушбу тил бирликлари қаторидаги лексема семаларининг таркиби бир хил эмас. Уларда, асосан, аташ ва вазифа семалари бир хил, аммо ифода семалари эса ҳар хил. Ифода семаларига кўра бу лексик қаторнинг [юз] лексемаси заиф, белгисиз аъзо сифатида мавжуд. Қайд этилган лексемалар гуруҳидаги икки қатор нотўлиқ зиддиятларни, бу зиддиятларнинг кучли аъзолари эса «белгининг даражасига кўра» белгиси асосида иккита даражали зиддиятлар қаторини ташкил этади. Буни чизма шаклида бериш мумкин:

«Шахсий муносабат»

[юз] — [дийдор! жамол чехра] — [бет афт башара турқ]

ижобий

салбий

[дийдор — жамол — чехра] [бет ~ афт ~ башара ~ турқ]

белги даражаси

белги даражаси

Шундай хулоса қилиш мумкинки, [дийдор — жамол — чехра — юз — бет — афт — башара — турқ] каби сўзлар қаторидаги лексемаларнинг ҳар бири тилнинг алоҳида мустақил бирликлари бўлиб, улар бир хил аташ ва вазифа семаларига эгаллиги билан ажралиб туради. Аммо ифода семаларига кўра эса фарқланади. Шунинг учун улар ўзаро маънодошлик (синонимия) муносабатларида кузатилади.

8-§. Бешинчи ҳолат: [қўй — қўчқор — қўзи]. Бундай қатордаги сўзлар бир-бирига мазмунан яқин бўлса-да, айти вақтда уларнинг ҳар бири ўз маъно хусусиятига эгаллиги билан ажралиб туради. Чунончи, [қўчқор] лексема семемаси таркибида «жинси аниқ», «эркаклик», «вояга етган»лик аташ семалари мавжуд. [қўзи] лексема семемаси таркибида «вояга етмаган», «кичик» семалари бор. [қўй] — [қўчқор] — [қўзи] лексема семемалари таркибида ўзаро ўхшаш бўлган аташ семалари мавжуд. (Чунончи, «уй ҳайвони», «ҳалол», «гўшт-сут берувчи», «думбали» кабилар шулар жумласидандир). Айти вақтда ушбу лексема семемаларининг таркибида ўзаро фарқланувчи семалар ҳам бор. Шунга кўра бундай лексемалар ҳам тилнинг мустақил бирликлари сифатида ажралиб туради.

9-§. Олтинчи ҳолат: (кўз). Шу бобнинг 3-§ ида (кўз) сўзи иштирок этган 9 та сўз бирикмаси қайд этилган. Бу бирикмаларда (кўз) сўзи тўққиз хил маънода ишлатилган.

Биз юқорида тил ва нутқ бирликлари орасидаги муносабат, барқарор бутунлик (инвариант) ва ўзгарувчан нутқий кўриниш (вариант) ҳақида маълумот берган эдик. Нутқ бирлиги сифатидаги сўз маъносининг

Ўзгарувчанлигини ва унинг бошқа сўзлар таъсири остида шаклланишини ҳам айтиб ўтган эдик. Масалан, ((яхши қиз) ва (яхши талаба) ёки (яхши ёзмоқ) ва (яхши югурмоқ) каби сўз бирикмаларда (яхши) сўзи турли-туман маъно бўёқларига эга бўлади. Юқорида қайд этилган (кўз) сўзининг тўққиз хил маъно тури, (яхши) сўзининг беш хил маъно тури тилдаги битта мазмуннинг — семеманинг турлича нутқий кўринишларими ёки [кўз] лексемаларининг турли-туман семемаларими. Бу масалага юқорида, бир ва кўп семемали лексемалар бўлимида, қисқа бўлсада тўхтаган эдик. Қуйида ушбу лисоний ҳодиса ҳақида атрофлича, тўлиқ фикр юритамиз.

Нутқий маъно кўринишларини (вариантларни, хусусийликларни) тил семемаларига (инвариант, бутунликлар, умумийликларга) бирлаштириш, айтиб ўтганимиздек, ниҳоятда қийин ва жиддий масала.

Систем тилшунослик ушбу масалани ҳал этишда, юқорида кўриб ўтилган, қуршов (эркин қуршов) лексеманинг қўшничилик (синтагматик) муносабатлари, меъёрий ва ғайри меъёрий боғланиш, лексеманинг бирикувчанлиги ва боғлиқ қуршов тушунчаларидан кенг фойдаланади. Биз эса булар билан бирга анъанавий тилшуносликнинг мазмуншунослик (семасиология) соҳасида қўлга киритган улкан ютуқларидан — маънолар орасидаги тарихий боғланиш, алоқадорлик усулидан ҳам фойдаланамиз.

Бунинг учун, даставвал, боғлиқ қуршов ва лексеманинг бирикувчанлиги (валентлиги) тушунчалари (атамалар) билан чуқурроқ танишиб чиқишимиз лозим.

1. Боғлиқ қуршов. Боғлиқ қуршов эркин қуршовга зиддир. Эркин қуршов моҳиятан бир хил қуршов бўлиб, унда тил бирликлари ўз мустақиллигини тўла сақлаб қолади. Масалан, (Олмани отди нигорим, ол деди, Мен сўрадим олмасининг рангини? Не сўрарсан, олма ранги ол деди). Демак, бу туюқда (ол деди) қуршови икки марта қайд этилган. Шунга мувофиқ у икки маъно кашф этган. Бу қуршовларнинг ҳар бири ўзига хослиги, мустақиллиги, алоҳидалиги билан ажралиб туради. Шунга кўра, бу ҳолда (ол) сўзининг маънолари унинг атрофида жойлашган бошқа сўзларга боғлиқ бўлмайди. Яна қийёсланг: (Мен бўламан) гапи ҳам камида икки маънога эга. Яъни: 1) (бу ишни қилган киши) менман; 2) (мен бўлаклайман, тақсимлайман). Демак, ўзбек тилида иккита [бўл —] лексемаси ажратилади. Яна ми-

сол; (Буни тўрга қўйинг): 1) мўтабар жой, уйнинг пештоҳи; 2) (тўр, сетка). Мустақил лексемалар (семемалар) хоҳлаган қуршовда, ҳатто айнан бир хил қуршовда ҳам кела олиши учун уларнинг қуршови мустақил, эркин бўлади. Шу сабабли қуршовлар ўзаро зид бўлиб, ўзаро фарқланиб туриши ҳам, бир хил бўлиши ҳам мумкин, яъни қуршов чегараланмайди.

Агар нутқий маъно турлари муайян қуршовда, яъни маълум саноқли сўзлар доирасида воқелаша олса, бундай қуршов боғлиқ қуршов деб юритилади. Қуйида [кўз] лексемасининг нутқдаги маъноларини боғлиқ қуршов нуқтаи назардан кўриб чиқамиз.

1. Биринчи мисолда (кўз косаси) *кўз* сўзи инсон (ёки ҳайвон) тана аъзоларининг бирини — кўриш аъзосини ифодалаб келган. Бизнинг онгимизда [кўз] лексемаси, энг аввало, айнан мана шу мазмуни, ифодаланмиши билан акс этади. Демак, [кўз] лексема семемаси «наrsa», «тана аъзоси» ва «кўриш воситаси» каби асосий, етакчи аташ семалари бирикмасидан иборатдир. [Кўз] лексема семемаси шу маъносига кўра кўплаб лексемалар билан эркин бирикишда, эркин қуршовда бўлади. Бинобарин, шу сўз билан бирика оладиган лексемалар мазмунан турлича, миқдоран эса жуда кўпдир. Масалан, (қўйнинг кўзи) сўз бирикмаси қолипида *кўз* сўзи ўзидан олдин келувчи ва жонли мавжудотларни ифода этувчи минглаб, юз минглаб лексемалар, ясама сўзлар, сўз бирикмалари билан бирика олади. Қиёсланг: «Одамнинг кўзи», «Салиманинг кўзи», «қоронғида узоқ муддат яшагanning кўзи», «илоннинг кўзи» ва ҳ. к. [кўз] лексемаси бундай эркин қуршовларда «жонли (тирик) мавжудотнинг кўриш воситаси, қуроли» каби мазмун муносабати билан иштирок этади.

[от+от] бирикмаси биринчи — тобе бўлак вазифасида жонсиз нарсаларнинг номи келса, (кўз) сўзи бошқача маънога эга бўлади: жумладан, (тахтанинг, ёғочнинг кўзи), (деразанинг, ойнанинг кўзи), (булоқнинг, қудуқнинг кўзи), (узукнинг кўзи), (хуржуннинг кўзи) ва б. Бу бирикмаларда (кўз) сўзининг маъноси бир хил эмас. Аммо айни вақтда бирикмалардаги кўз сўзини «нарсаларнинг муайян белгиси билан ажралиб турадиган қисми, бўлагига» маъно хусусиятига кўра умумлаштириш мумкин (70, 410). Кўриниб турибдики, бирикмалардаги [кўз] сўзига берилган ушбу изоҳ маъқулдир. Чунки, биринчидан, сўз бирикмаларида (кўз) сўзи бир

хил маънода қўлланган эмас. Иккинчидан, минглаб нарсаларда «муайян белгиси билан ажралиб турадиган қисм ёки бўлак» беҳисобдир. Уларни (кўз) сўзи билан атаб бўлмайди. Масалан, чойнакнинг дастаси, қорни, жўмраги, ичи; деворнинг ёриғи, мўрининг туйнуги ва ҳ. Учинчидан, юқорида қайд этилган (кўз) сўзи маълум миқдордаги — чегаралаш мумкин бўлган сўзлар билангина бирикади. Бу сўзлар: (тахта, ёғоч, дераза, ойна, булоқ, қудуқ, узук, ҳуржун) кабилардир. Шунинг ҳам эслатиб ўтамизки, ҳатто [узук] лексемаси билан бир қаторда турувчи [билакузук], [зирак] лексемалари бизга маълум маъно нуқтани назаридан [кўз] лексемаси билан боғланиб, (билакузукнинг кўзи, зиракнинг кўзи) каби сўз бирикмаларини ҳосил қила олмайди. Шунинг учун (кўз) сўзининг юқорида саналган (тахта, ёғоч ва ҳ. к.) сўзлар билан ҳосил қилувчи қуршови, бу қуршовдаги маъноси боғлиқ, белгиланган қуршов бўлади. Яъни, кўз сўзининг юқорида қайд этилган маъноси фақат белгиланган сўзлар таъсири остидагина воқеллашиб, нутқ шароити билан узвий боғлиқ бўлади. Демак, (кўз) лексемасида ажратилган «кўриш қуроли» етакчи, асосий бош семемаси билан бирга фақат муайян сўзлар қуршовида (боғлиқ қуршовда) юзага чиқадиган «муайян предметларнинг (ёғоч, тахта ... ҳуржун) кўзга ўхшаш белгиларга эга бўлган қисми» семема турини ҳам алоҳида қайд этиши мумкин. Семеманинг ушбу турининг нутқда юзага чиқиши учун кичик матн, боғлиқ қуршов бўлиши лозим.

[Кўз] лексема семемасининг бу тури билан унинг (лексеманинг) асосий, етакчи семемаси орасида маълум бир ўхшашликлар (одамнинг кўзи — тахтанинг кўзи — булоқнинг кўзи) мавжуд. Масалан, («бутуннинг қисми», «дойра шаклида», «ажралиб турадиган», «ёриқ, ўйиқ шаклда») ва ҳ. к. шулар жумласидандир. Шунга кўра семеманинг бу тури асосий, етакчи семемадан ўхшатиш (метафора) усули билан ҳосил бўлгандир. Аммо (кўз) семемасининг бу тури воқеликдаги, борлиқдаги нарсабуюмларнинг ўзбек тилидаги яқкаю ягона мавжуд изоҳи, атамасидир. Шу нарса, буюм ўзбек тилида бошқача ном билан аталмайди. У бошқа тилларда, кўпинча, алоҳида-алоҳида сўзлар орқали берилади. Жумладан: «кўз»—«глаза», «глазное яблоко», «қудуқнинг кўзи»—«источник колодца».

Демак, [от+от] қолипдаги сўз бирикмаларида ик-

кинчи—ҳоким бўлак вазифасида (кўз) сўзининг келиш ҳоллари юзасидан ўтказилган юзаки таҳлил (кўз) лексемасида икки маъно турини ажратиш имконини беради:

1. Бош, асосий, етакчи сема: «Тирик (жонли) мавжудотнинг кўриш қуроли бўлган аъзоси».

2. Муайян нарса-буюмларнинг (тахта, ёғоч, дераза, ойна, булоқ, қудуқ, узук, хуржун...) кўзга ўхшаш қисми.

III. (кўз) лексемаси белги-хусусиятларни ифодаловчи аслий сифатлар билан ҳам бирикади. Шунга мувофиқ у бундай бирикмаларда янгича маъно хусусиятларига эга бўлади. Қиёсланг: а) катта кўз, кичик кўз; б) қора кўз, мовий кўз, кўк кўз; в) сариқ кўз, қизил кўз.

Бу мисолларда (кўз) лексемаси учта янги маъно хусусиятларини (турини) намоён этган: 1. Кўз соққаси. 2. Кўз соққасининг ўртасидаги қорачиқ атрофида жойлашган маълум бир рангга (қора, қўнғир, мовий, кўк, яшил...) эга бўлган қисми, кўз қорачиғи; кўз соққасининг одатдаги оқ рангли қисми, кўз оқи. [Кўз] лексемасининг бу маъно тури ҳам боғлиқ қуршовда—муайян сўзлар доирасида (а) кўз ўйиғи, б) кўз қораси, в) кўз оқи) воқелашиб, ушбу лексеманинг асосий, етакчи семемаси билан бутун-бўлак ва ёнма-ёнлик муносабатлари орқали боғланади. Бундай ҳолда (кўз) лексема семемаси турлари орасидаги маъно боғланишлари сақланади.

Қуйида (кўз) лексема семемасининг ажратилган маъно турларига тўхталамиз. Ушбу лексема семемасининг бу турларини аввалгилари билан умумлаштирсак, бу ҳолда (кўз) семемасининг 5 турини ажратиш имкони туғилади:

1. Бош, етакчи сема: «кўриш қуроли».

2. «Муайян нарсаларнинг... бўлағи».

3. «Кўз соққаси».

4. «Кўзнинг маълум бир рангдаги (қора, қўнғир, мовий, кўк, яшил) қисми, кўз қораси».

5. «Кўз соққасининг одатдаги оқ рангли қисми, кўз оқи».

IV. (кўз) лексемаси нафақат от ва аслий сифатлар билан, балки қатор нисбий сифатлар билан ҳам бирикади. Масалан:

1) очиқ кўз, юмуқ кўз, қисик кўз;

2) ўткир кўз.

Бундай боғлиқ қуршовларда (кўз) лексема семемасининг яна икки маъносини фарқлаш мумкин:

1) кўз ўйиғи (қобоқлар оралиғи);

2) кўриш қобилияти.

Шундай қилиб (кўз) лексема семемаларининг жами миқдоран еттитага етказилади.

V. (Кўз) лексемаси жуда кўп феъллар билан ҳам бирикиб келади. Бундай қуршовлар ҳам эркин ва боғлиқ қуршовлар ҳисобланади. (кўз) лексемаси ўзининг асосий, етакчи семемаси кўриш аъзоси асосида шу аъзога хос бўлган ҳаракатларни ифодаловчи нигоҳ феълларига (қар.: 77) бирикиб, улар билан биргаликда эркин қуршовда иштирок этади: *Унинг кўзлари маъюв боқарди. Бола ўзига тикилган кўзларни кўрди. У югуриб келётган одамларга қаради. Асрора узоқларга термилиб туриб, алланималарни ўйларди (С. Аҳмад).*

Кўриниб турибдики, бу мисолларда (кўз) семемасининг бош, етакчи семаси воқелашган. (кўз) лексемаси қатор феъллар билан боғлиқ қуршовларни ташкил қилиб, семеманинг бошқа турларини ҳосил қилади. Буни қуйидаги 12-жадвал орқали акс эттириш мумкин:

12-жадвал

семема тури	боғлиқ қуршов
«кўз ўйиғи»	очмоқ, юммоқ, қисмоқ, кенгаймоқ, тораймоқ...
«кўз соққаси»	ўйнамоқ, чақнамоқ, порламоқ... , ялтирамоқ...
«кўз оқи»	қизармоқ, сарғаймоқ, кўкармоқ...
«кўз қораси»	жойлашмоқ, қийшаймоқ, ғилайлашмоқ.
«кўриш қобилияти»	хираланмоқ, заифлашмоқ, яхшиланмоқ, зўраймоқ, кучаймоқ.

(кўз) лексемасининг феълли қуршовлардаги — боғлиқ қуршовлардаги семема кўринишлари юқоридагилар билан чегараланмайди. Бу лексема боғлиқ қуршовларда яна қатор янги семема турларини ҳосил қилиши мумкин. Жумладан, (*ташламоқ*), (*солмоқ*), (*тушмоқ*), (*тинмоқ*) каби феъллар билан келган (кўз) лексемаси семеманинг бошқа турларини: «назар», «нигоҳ», «қараш» маъносини воқелантиради: (*Йигитнинг кўзи ёнидаги қизга тушди*).

(Кўз) лексемаси (-дан) чиқиш келишиги ва узоқ-

лашмоқ, йироқлашмоқ, четда бўлмоқ, йўқолмоқ каби феъллар билан бирикиб, янги маъно турини кашф этади. Қиёсланг: (Отлиқ кўздан йироқлашди). Бундай боғлиқ қуршовда (кўз) сўзи «назари илғай оладиган жой» маъно турини ифода этган (кўз) лексемасининг юқорида қайд этилган ҳар иккала янги маъно тури: («назар, нигоҳ, қараш», «назари илғай оладиган жой») ҳам шу лексеманинг асосий, етакчи семемаси билан боғлиқлигини, алоқадорлигини сақлаб, улар билан метонимик алоқада бўлади.

[кўз] лексема семемасининг ушбу кўринишлари юқорида санаб ўтилган тўққизта тур билан чекланмайди. Аниқроғи, бу лексеманинг яна бошқа маъно турларини аниқлаш мумкин. Аммо айни вақтда юқоридаги таҳлилларимиз асосида ушбу ҳодисалар ҳақида муайян хулоса чиқариш мумкин, деб ўйлаймиз. Шундай қилиб, лексеманинг мазмун тизими икки асосий таркибий қисмдан иборат:

1) бош, асосий, етакчи семема. Шунга кўра муайян лексема онгимизда яшайди. Ушбу семема эркин қуршовда турли-туман кўринишларда, ҳолатларда юзага чиқади; 2) семеманинг маъно турлари. Семеманинг маъно турлари турлича боғлиқ қуршовларда (муайян чекланган сўзлар билан қўшничилик муносабатларига киришганда) воқеलाшади ва лексеманинг етакчи семемаси билан тарихий алоқадорликда бўлади. Аниғи, улар орасида маъно занжири, боғлиқлиги мавжуд бўлади.

Навбатдаги вазифа семеманинг маъно турлари соф нутқий ҳодисами ёки тил боқичига алоқадор бўлган, луғатларда ўз аксини топиши зарур ҳисобланган ҳодисами, деган масалани ҳал қилиш билан боғлиқдир. Айтиш керак, масала анча мураккаблиги билан ажралиб туради. (Кўз) сўзининг нутқнинг турли шаклларида воқеланишини кузатсак, бу ҳолда соф нутқий (контекстуал) маъноларнинг (кўз) сўзининг муайян маъно тури асосида юзага келганлигининг гувоҳи бўламиз. Бундан эса биз семема маъно турларининг тил боқичига алоқадорлиги, лексеманинг мазмун тизимига кириши ҳақида ҳукм чиқара оламиз. Бинобарин, ўзбек тилининг тўлиқ, мукамал изоҳли луғати семеманинг барча маъно гуруҳларини мумкин қадар тўлиқ, шарҳлаши, изоҳлаши лозим. Шунингдек, аъло даражадаги мукамал изоҳли луғатлар семеманинг бир маъно турлари қуршовини ҳам иложи борича тўлиқ акс эттириши шарт.

Демак, луғатнинг сифат даражасини белгиловчи асосий омиллардан бири шудир.

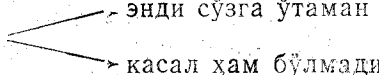
VI. Юқорида кўриб ўтилганлардан ташқари лексемалар барқарор (доимий, турғун) қуршовларда ҳам иштирок этади. Масалан (*кўз*) лексемаси: *кўзи оч* — очкўз, хасис, зикна; *кўзи ёриди* — енгил бўлди, фарзанд кўрди, туғди; *кўз юмди* — ўлди, вафот этди каби юзлаб иборалар таркибида ҳам келади. Аммо бу иборалар таркибида (*кўз*) сўзи мустақил маънога эга эмас.

Барқарор (доимий) қуршов шаклан ва қурилиши жиҳатидан бўлинувчан бўлса-да, маъно, мазмун жиҳатидан турғун, бўлинмас тил бирлиги, алоҳида семема сифатида юзага чиқади. Шунинг учун барқарор (доимий, турғун) қуршовлардаги маънолар (*кўз*) лексемасининг мазмун тизимига кирмайди. Турғун қуршовли (*кўз*) лексемаси семема жиҳатидан алоҳида тил бирлиги бўлганлиги сабабли эркин ва боғлиқ қуршовли (*кўз*) лексемаси билан омонимик (шаклдошлик) муносабатларига кириша олади.

(У *кўзини юмди*) гапи ўзбек тилида учта маъно беради:

- 1) кимдир кўзларини (қобоқларини) ёпди;
- 2) кимдир (нимагадир) эътибор бермади;
- 3) кимдир вафот этди.

VII. (*кўз*) лексемасининг мазмун тизими юқорида айтилганлар билан чегараланмайди. Бу лексемада яна битта семема ажралиб туради. Бу «зарар—заҳмат», «зиён» семемасидир. (*Кўз*) лексемаси таркибидаги айна семема етакчи, асосий эмас. Ушбу семеманинг қўлланиш доираси ҳам, кўлами ҳам, қуршови ҳам чегараланган, яъни тордир. Аммо бу семема (*кўз II*) аввалги семема билан (*кўз I*) айна бир қуршовда кела олади ва маъно фарқлайди. Масалан:

- 1) *Кўз таъсир этмади* энди сўзга ўтаман
касал ҳам бўлмади

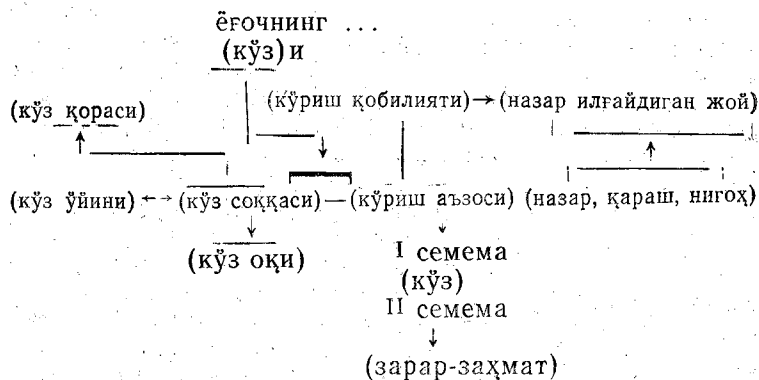
2) Унга кўздан кўп зиён бўлди (яъни кўз тегишидан ва ҳар қаёққа ҳуда-беҳудага қарайверишдан);

3) Бунинг кўзи йўқ, қўрқманг: (1) кўзи йўқ, кўра олмайди; 2) кўзи тегмайди, зиён келтириш хислати йўқ.

Албатта, (кўз II) семемаси билан (кўз I) семемаси орасида қандайдир тарихий (расмий, удумий, хурофий) алоқадорлик мавжуд бўлгандир. Аммо бундай алоқадорлик нолисоний омил ҳисобланади. Ўзбек тилининг тизимида бу семемалар бир лексеманинг турли семемалари сифатида қаралиши лозим. Аммо айтилиши вақтда улар омонимлик, яъни бир-биридан батамом узилиш даражасига етган эмас. Демак, [кўз] лексемасининг мазмун тизимида икки семемани: 1) асосий, етакчи бир неча маъно турига, кенг қўлланиш доирасига эга семемани ва 2) кам тарқалган, қўлланиш доираси чеграданган семемани ажратиш мумкин.

[Кўз] лексемасининг ўзбек тилидаги мазмун тизимини тахминан қуйидаги жадвал орқали кўрсатиш мумкин. (Шуни эслатамизки, бу жадвалнинг ўта юзакилиги (кўз) лексемасининг барча семемалари ҳозирча тўлиқ аниқланмаганлиги билан боғлиқдир):

13- жадвал

Бу жадвалда ўта тафсиллий ва юзаки акс эттирилган [кўз] лексемасининг мазмун тизими, унинг ҳар бир бўғини — семеманинг маъно турлари нутқда тўғри ва кўчма маъноларда воқелашади. Шунга кўра улар турли матнларда, қўлланишларда турлича нутқий ранг-барангликлар кашф этади.

10-§. III бобда семема ҳақида, унинг таркиби уч хилдаги семалар йиғиндисидан иборатлиги ҳақида гапирган эдик. Булар:

аташ семалари;

ифода семалари;
вазифа семалари.

[кўз] лексемасининг мазмун тизимида кўриб ўтилган асосий I семеманинг бош, етакчи ва мазмуний турлариди ўзгаришлар кўпинча аташ семалари доирасида содир бўлган эди. Масалан, (*ёғочнинг кўзи*) ва (*қизнинг кўзи*) бирикмаларида семеманинг икки мазмун тури икки хил англатмишни (денотатни) билдириб келяпти. Яъни улар аташ семаларининг таркибига кўра фарқланиб турибди. Аммо айти вақтда ифода ва вазифа семалари таркибида ўзгариш содир бўлгани йўқ. Шунингдек, лексеманинг мазмун тизими нафақат аташ семаларидаги, балки ундан кейинги семалардаги ўзгаришларни ҳам, бу ўзгаришлар асосида семема турларини ва ҳатто янги семемаларни ҳам ривожлантириши мумкин. Биз қуйида [шер] ва [яхши] лексемаларининг мазмун тизимини таҳлил қилиш орқали ифода ва вазифа семемаларининг семалар таркибидаги ўзгаришларни кўриб ўтамыз.

11-§. (шер) лексемасининг етакчи, бош семемаси «Мушуксимонлар оиласига мансуб, калта ва сарғиш юнгли (эркаклари эса қалин ёлли) йирик сут эмизувчи йиртқич ҳайвон» (73, 407). [шер] лексемаси ушбу семемаси билан эркин қуршовларда қўлланади. Шунингдек, ушбу лексема айти семемаси ва англатмиши билан онгимизда (хотирамизда) яшайди, мавжуд бўлади. Лексема семемаси таркибидаги ифода семалари меъерий (нейтрал, нормал) дир. Аммо айти вақтда (шер) лексемаси муайян шароитда шахсга нисбатан ҳам қўлланилиши мумкин. Бу ҳолда у: азамат, довюрак, полвон (73, 407), кўрқмас, шижоатли қаби қатор маъноларни ифода қилади. Шунга кўра кучли таъсирчанлик, ижобий баҳо қаби қўшимча маъно бўёқлари — ифода семалари ҳосил бўлади. Қиёсланг: (*Алишер, чинданаи шерсиз. Буюк шер*). (*Уйғун, И. Султон*). Ухшатиш (метафора) усули билан ҳосил бўлган семеманинг ушбу мазмун тури ҳам тил бирлиги деб саналиши лозим. Буни икки нуқтаи назар билан исботлашимиз мумкин: 1) (шер) лексемаси юқорида қайд этилган семемаси билан эркин қуршовда қўлланади. Масалан, (*Шер ўлмайди*) гапида қандай мазмун воқелашаётганини фақат катта матн (макроконтекст) орқали аниқлаш мумкин. Бинобарин, эркин қуршов қонуниятини асосида бу икки семема алоҳида тил бирлиги, мустақил семемалар деб тан олинми-

ши керак; 2) (довюррак) семема тури асосида нутқда жуда кўп, хилма-хил маъно нозикликлари билан фарқланувчи нутқий маъно кўринишлари шаклланади.

[шер] лексемасидаги // «йиртқич ҳайвон» ва «довюррак» семемаларнинг икки мустақил семема сифатида баҳолана олмасликларининг бош сабаби шундаки, бу мазмуний турларнинг орасидаги алоқадорликнинг, боғланишнинг жуда яқинлигидир. Аммо, шунингдек, семема турини тўла-тўқис нутқий маъно кўриниши деб баҳолаш ҳам мумкин эмас. Чунки, у, биринчидан, фақат нутқ шароити билан эмас, балки мураккаб метафорик жарён — етакчи семемадаги бир қатор аташ семеларини (жумладан, «ҳайвон», «йиртқич» семеларини четлаштириш, бошқа бир қатор семеларни эса, жумладан, «кучли» семасини) кучайтириш; меъёрдаги, оддий ифода семеларини шу ҳисобда «кучли шахсий ижобий баҳо» семасига алмаштириш асосида юзага келган. У нутқда жуда кўп маъно кўринишларига эга бўлиши мумкин. Шу боис бу семема [шер] семемасининг муайян мазмун тури сифатида баҳоланиши ва тил босқичидаги бирлик деб қаралиши, луғатларда қайд этилиши мақсадга мувофиқдир.

12-§. (яхши) лексемасининг мазмун тизими таҳлилида семема таркибидаги вазифа семеларининг ўзгариши натижасида янги семеманинг — семема турларининг ҳосил бўлишини кўриб ўтамыз. [яхши] лексемасининг асосий, бош, етакчи семемаси «шахсий умумий ижобий баҳо»дир [Қар: 76, 25]. Семема таркибидаги ифода семеларининг оддий (нейтрал) ва вазифа семаси «гапда мустақил бўлак вазифасида кела олиши»дир. Ўзбек тилида [яхши] лексемаси [яхши+от] қолипида «нарса, буюм, воқеа, ҳодисанинг шахсий умумий ижобий баҳо белгиси» семема турини, [яхши+фeъл] қолипида эса «ҳаракат, ҳолатнинг шахсий умумий ижобий баҳо белгиси» семема турини воқелантиради ва бу сема турлари ўзаро боғлиқ қуршов алоқаларида бўлади. Чунки нутқда (яхши) сўздан кейин феъл ёки от кела олади. Айни вақтда улар айни бир матнда қўллана олмайди. *Яхши бола яхши ўқийди.* Бу қолиплардаги (яхши) лексемасининг семема турлари ўз навбатида бир қатор бошқа турларни ҳам берадики, уларни ажратиш усули моҳиятан [кўз] семемасининг мазмун турларини аниқлашдан фарқланмайди. Улар ўзаро қиёсланиши мумкин. Муайян нутқ шароитида эса (яхши) сўзи ёнма-ён келган от

ва феълнинг мазмунига кўра (яхши) сўзи «умумий ижобий баҳо белгиси» маъносини ифода этади. [яхши] лексемаси гапнинг кесими вазифасида келганда ҳам ўзининг «умумий ижобий баҳо белгиси» етакчи семасини сақлаб қолади: (*Қовун жуда яхши. Ширин.*) (*Устамиз жуда яхши. Ҳалоллар*). Ушбу маъноси билан (яхши қовун ва қовун яхши) нутқий ҳосилалари бир-бирига ўтувчи, айланувчандир (конверсивдир). Яъни муайян қўшимча маънолар қўшилганда ёки чиқариб ташланганда бири иккинчисига ўтиши, биридан иккинчисини ҳосил қилиш мумкин.

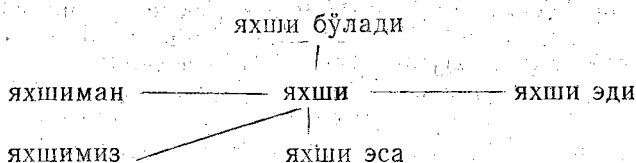
Лекин нутқда (яхши) сўзи ўзининг етакчи семемасида («умумий ижобий баҳо белгиси») «белги» таркибини четлаштириши ва «умумий ижобий баҳони» «умумий ижобий муносабат» билан алмаштириши, моҳиятан шахс муносабатини ифодаловчи майл (модаллик) категориясига ўтиши мумкин. Бу ўтиш, айланиш (конверсия) [яхши] лексемаси ўзига тегишли қуршовсиз, алоҳида «хўп бўлади, дуруст, маъқул» маъносида [73, 489] гап ёки модал сўз вазифасида келганда содир бўлади. «*Яхши, ҳозир етиб бораман*» (73, 489). *Сиз бунга зудлик билан жавоб ёзинг.*

— *Яхши.*

«Умумий ижобий баҳо белгиси» семемасини «умумий ижобий муносабат» семемаси билан алмаштириш (яхши) лексемаси учун меъёрий бўлган «гапда маълум бўлак вазифасини ўташ» вазифа семасининг «мустақил гап бўлиб келиш» вазифа семаси билан алмаштирилишининг натижасидир. Гапда маълум бўлак вазифасини ўташ вазифа семаси билан «мустақил гап бўлиб келиш» ифода семаси, уларнинг вазифалари ва таркиби орасида жуда катта фарқлар мавжуд. Чунончи, «гапда маълум бўлак вазифасида келиш» семаси «гапда муайян бўлак бўлиб кела олиш» каби тур семаси билан аниқланиши (масалан, *энди, аввало, бирдан, бирга, тахминан*, каби равишларда «гапда ҳол вазифасида келиш» вазифа семаси ифодалангандир), ўзининг тескарисига ўтиши (масалан, соф кўмакчи, боғловчи ва юкламаларда) ҳам мумкин. «Мустақил гап бўлиб келиш» семаси эса таркибан жуда мураккаб бўлиб, гапнинг барча грамматик категориялари маъноларини (шахснинг борлиққа муносабати — майл маъносини, ҳукмнинг нутқ пайтига муносабати маъносини — замон маъносини, тасдиқ ёки инкорни, шахс ва сон маъноларини) ўз ичига ола-

ди. (Қар.: 78, 79). Шувинг учун (яхши) сўзининг кесим вазифасида тўлиқ ёки тўлиқсиз гап таркибида келиши билан, унинг алоҳида гап бўлиб келиши орасида кескин фарқ мавжуд. Масалан, 1) *қовун яхши* (тўлиқ гап), 2) *қовун қандай?*— *яхши* (тўлиқсиз гап), 3) — *Сиз бунга зудлик билан жавоб ёзинг.*— *Яхши* (алоҳида гап).

Шаклан (яхши) сўзи билан келган ҳар учала гап ҳам бир-бирига ўхшаш. Аммо улар ўртасида катта фарқ мавжуд. I ва II гапларда майл, замон, тасдиқ, шахс, сон маънолари нол кўрсаткич билан берилади [қар.: 80] ва бу гаплар гап парадигмалари қаторида майл, замон, шахс, сон маъноларига кўра маълум бир ўринни олади. Қиёсланг:

Учинчи гапда (яхши) сўзининг ўзида ҳеч қандай нол кўрсаткичисиз майл, замон, шахс-сон маънолари қоришиқ ҳолда, сўзнинг луғавий маъноси сифатида мужас-самлашган. У майл (замон, тасдиқ) инкор, шахс-сон парадигмасини ташкил эта олмайди. Шунинг учун 3-гапда «яхши» гапининг инкори «Яхши эмас» эмас, балки «Йўқ»дир.

— *Сиз бу хатга зудлик билан жавоб ёзинг.*

— *Йўқ.*

Шунга кўра учинчи гаптаги (яхши) I ва II гаплардаги (яхши) сўзларидан вазифа ва аташ семалари билан фаркланади. Шу сабабли у (яхши) лексемасининг мазмуний тизимида унинг алоҳида бир семемаси сифатида ажралиб туради⁺.

Шундай қилиб, лексеманинг мазмун тизимидаги аташ, ифода ва вазифа семалари ўзлари оид бўлган семема таркибида ўзаро бирлашади. Лексеманинг мазмун тизими бир ёки икки етакчи семемани ва ўнлаб се-

⁺ Систем тилшунослик намояндалари томонидан «Қоришиқ сўз-гаплар» деб, анъанавий тилшуносликда ундов (қар.: 14.441) сўзлар деб баҳоланган бундай сўзлар миқдори ўзбек тилида жуда кўпдир. Масалан, *раҳмат, баракалло, офарин, қани, ҳа, йўқ* каби сўзлар шулар жумласидан бўлиб, уларни янгича талқин этиш систем тилшунослигимизнинг муҳим вазифасидир.

меманинг мазмун турларининг ўзаро барқарор муносабатларини ўз ичига олади. Семеманинг мазмун кўри-нишлари етакчи семемадан ва ўзаро бир-бирдан аташ, ифода ва вазифа семаларининг таркиби, кучи, хусусият-лари; ўзаро муносабатлари билан фарқланиб туради. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, семеманинг янги мазмун турлари, ҳатто мустақил семемалар нафақат аташ семаларининг ўзгариши асосида, балки ифода ва вазифа семаларининг мутаносиблиги ва табиатини ўз-гарттириш асосида ҳам ривожланади.

Лексеманинг мазмун тизими билан танишишни яқунлар эканмиз, тилшунослигимизда анчадан бери мунозарали бўлиб келаётган бир масала устида тўхтаб ўтишни лозим кўрамиз. Бу бир гуруҳ феълларнинг икки хил турлича маънога эга бўлишидир, яъни жуда кўп-лаб феъллар икки хил маъно турига эгадир:

1) муайян ҳаракатни бажариш (фаол ҳаракат, ўтим-ли феъл). Чунончи: *китобни ўқийди; расмни кўради; бу сўзни эшитади; уни гапирди; саволни сўрайди* ва ҳ. к.;

2) бирор ҳаракатни бажариш кўникмаси (кўникма феъли, ўтимсиз феъл): *мактабда ўқийди; у кўрмайди, қулоғи яхши эшитади; кўп гапирди; фақат сўрайди* ва ҳ. к. Икки хил семемага эга бўлган феъллар ўзаро шакл-дош лексемаларми ёки кўп семемали сўзларми, деган мантиқий савол туғилади. Эркин ва боғлиқ қуршов бу масалани ҳал этишга ёрдам бериши мумкин. Зероки, ҳар иккала семема ҳам муайян қуршовда — биринчиси воситасиз тўлдирувчи ва тушум келишиги қўшимчаси билан бирикканда, иккинчиси эса улар бўлмаганда воқелашади. Демак, бу икки маъно бундай феъллар таркибида бўлган бошқа бир етакчи семеманинг икки туридир. Улар кўп маъноли феъллар гуруҳига киритилиши лозим.

Тилшунослигимизнинг чигал муаммоларидан бўлган лексеманинг мазмун тизими масаласини яқунлар экан-миз, бу ҳодисани янги асосда тадқиқ этиш тилшунослигимизнинг долзарб масалаларидан бири эканлигини алоҳида уқтириб ўтишимиз лозим. Ўзбек тилининг ҳар бир лексемаси, ҳар бир сўз ясаш қолипи шу усулларда изчиллик билан мукамал таҳлил қилиниши, лексема-лар, уларнинг семемалари, семемаларнинг мазмун тур-лари, ҳар бир турнинг аниқ қуршовлари, ҳар бир маз-мун турининг нутқда рўёбга чиқиш хусусиятлари аниқ-ланиши лозим. Айни вақтда, бу изланишларнинг нати-

жалари «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да ўз аксини топмоғи даркор. Шундагина биз она тилимизнинг луғати билан фахрлансак арзийди.

II БОСҚИЧ.

МАЪНОДОШЛИК (СИНОНИМИЯ) ҚАТОРЛАРИ.

13- §. Маънодошлик (синонимия) қаторлари ўзбек тилшунослигида атрофлича ўрганилган лексик парадигмалардан биридир. Шаклан ҳар хил, мазмунан бир хил сўзлар қатори — муайян ўшашлик асосида бир неча тил бирликларининг ўзаро боғланиши, бу бирликлар орасидаги муайян фарқлар, уларнинг табиати ва юзага чиқиши кабилар махсус илмий ишларда, ўнлаб қўлланма ва дарсликларда ўз ечимини топган. Шу сабабли бу масалага атрофлича тўхташни лозим топмадик. Маънодошлик қаторига бирлашадиган лексемалар асосан икки хил: 1) маънодошликнинг барча тилшунослар томонидан шак-шубҳасиз ажратиладиган тури — семемаси таркибидаги аташ ва вазифа семалари бир хил, ифода семалари эса ҳар хил бўлган лексемалардир. Бунга аввал ҳам кўриб ўтилган (юз)—(бет)—(афт)—(башара)—(турқ) қаторини келтириш мақсадга мувофиқ. Айни қатордаги бешта лексеманинг аташ семалари бир хил, аммо ифода семалари эса ҳар хил. Аниқроғи, бу ҳолда «шахсий салбий муносабат» семаси (юз) лексемасида ифодаланмаган, нейтрал. Ушбу белги (бет) — (афт)—(башара)—(турқ) лексемаларида ифодаланган. Салбий муносабат даражаси (бет) дан (турқ) қа қараб ўсиб боради. Шундай қаторни «ижобий муносабат» ва унинг даража белгиси асосида (юз)—(чеҳра)—(жамол)—(дийдор)—(ораз) лексемалари ҳам ташкил этади. Бу ҳолда айни белги (чеҳра)дан (ораз)га томон ўсиб боради. Ўз навбатида, бу лексемалар сирасига «ўта китобийлик», «назмга хослик», «эскирганлик» белгилари билан (узор) ва (рухсор) лексемалари ҳам қўшилади. Қиёсланг:

Унинг юзлари оқариб кетган эди. (Ш. Рашидов.)

Унинг бетлари юмдаланган. (М. Исмоилий.)

Хўжабековнинг афтидан нахс томаётгандек. (С. Анорбоев.)

Муттаҳам қозининг ... башарасига тупургиси келди. (М. Исмоилий.)

«Хў, ўл, «турқинг қурсин». (А. Қаҳҳор.)

Мунис ва меҳрибон чеҳранг намоён. (Ғ. Ғулом.)

Меҳнат билан ёруғ дилбар жамолни. (Ғозил Йўлдош.)

Ёр-оғайнилар дийдорини кўрайлик. (Ойбек.)

Оразингни, эй дилдор, боғ аро намоён қил. (Муқимий.)

(юрak) — (қалб) — (дил) — (кўнғил) — (сийна) шаклдошлик қатори ҳам лексемалар таркибидаги ифода семалари асосида тузилган.

Маънодошлик муносабатларини тўлиқ ва атрофлича тадқиқ қилиш, ўзбек тили лексемалари семемаси таркибидаги ифода семаларни (ингерент коннотация семаларини) ўрганиш имкониятини туғдирадиган муҳим омилдир. Бундай семалар қаторидан, жумладан, қуйидагилар ўрин олади:

1) ижобий баҳо ёки салбий баҳо ёки муносабат семалари;

2) лексеманинг қўлланиш доирасини белгиловчи семалар («сўзлашув нутқига хос», «китобийлик», кўтаринкилик», «ғайри оддийлик», «назмга хослик», «маълум бир тоифа нутқига хослик (арго, жаргон)», «шевага хослик» ва б.);

3) лексеманинг даврга муносабатини ифодаловчи семалар («эскирганлик», «янгилик», «ўта замонавийлик», ва ҳ. к.) Маънодошлик қаторларини муфассал текшириш шубҳасиз янги-янги ифода семаларини аниқлашга имкоқ беради. Маънодошлик қаторларининг умумий хусусиятларидан диққатга сазовори шуки, бу қаторлар, албатта, битта бош лексема (доминанта) атрофида бирлашади. Бош лексеманинг хусусияти шундаки, бу лексеманинг семемаси таркибидаги ифода семалари маънодошлик қаторида белгиланган, оидинлаштирилган ифода семаларига нисбатан бефарқ (нейтрал) бўлади. Масалан, 1. [оғир] — [вазмин] — [залворли]. Ушбу қатор «кўтаринкилик», «китобийлик», ифода семалари асосида ташкил топган. Айни қатордаги [оғир] лексемасида қайд этилган сема белгиланмаган, [вазмин] ва [залворли] лексемаларида эса ифодаланган, оидинлаштирилган. 2. [туш] — [пешин]; — [пешона] — [манглай]. Бу қаторда [туш], — [пешона] оддий (нейтрал) лексемалар бўлиб, [пешин] ва [манглай] сўзларида шева ва эскирганлик белгилари мавжуд. 3. [пул] — [ақча] — [муллажиринг] — [якан] қа-

торида [пул] оддий (нейтрал), бош сўз бўлиб, [ақча]-да эскирганлик, [муллажиринг]да сўзлашувга хослик, [якан]да эса жаргонга оидлик хусусиятлари кузатилади. Маънодошлик қаторидаги бош сўзнинг бир қанча хусусиятлари ичида қуйидагиларни алоҳида таъкидлаб ўтиш зарур: 1) бош лексеманинг мазмуни қатордаги барча бошқа лексемаларга нисбатан камбағалроқ, юзакироқ бўлади. Чунки муайян қатор аъзолари ўзларининг қўшимча маъноларига кўра бош сўздан фарқланиб туради. Қиёсланг: [раҳмат]—[ташаккур]—[қуллуқ]. Ушбу қатордаги [раҳмат] сўзида [ташаккур] ва [қуллуқ] лексемаларига хос бўлган кўтаринкилик бўёғи йўқ; 2) бош лексеманинг қўлланиш доираси ва миқдори (частотаси) қатордаги барча бошқа лексемаларга нисбатан кенг ва кўп бўлади; 3) бош лексема нутқ шароити талаби билан истаган вақтда ўз маъно гуруҳидаги барча сўзларни алмаштира олади. Юқорида (юз) сўзи иштирокидаги қаторга оид барча гаплардаги маънодошларни (юз) сўзи билан алмаштириш мумкин. Бу ҳолда маъно жиҳатдан жиддий ўзгариш юз бермайди; 4) бош лексема муайян қўшимча воситалар билан ўз қаторидаги лексемаларнинг қўшимча ифода семаларини англата олади. Масалан, *муттаҳам қозининг... башарасига тупургим келади*. Ушбу гапда (башарасини) сўзини (хунук юзига ёки разил юзига, беномус юзига ва ҳ. к.) бирикмалари билан алмаштириш натижасида салбий муносабат — ҳатто бу муносабатнинг даражаси ҳам қўшимча воситалардан ва бош лексема қатнашган бирикмадан англашилади; 5) бош лексеманинг энг муҳим хусусиятларидан бири шундаки, маънодошликка нисбатан каттароқ бўлган лексик парадигмага — лексемаларнинг мазмун гуруҳлари (ЛМГ га) таркибига шу маънодошлик қаторидаги бош лексемагина киради. Маънодошлик қаторининг бошқа аъзолари ЛМГ таркибидан жой олмайди.

Тилнинг луғавий бирликларидан (лексемалардан) ташкил топадиган маънодошлик қаторлари ҳамيشа очиқ бўлади. Яъни маънодошлик қаторлари биринчидан, давр тақозоси, нутқ, жамият талаби асосида тўлдирилиб бориши мумкин. Иккинчидан, маънодошлик қаторлари нутқнинг аташ бирликлари, фразеологик иборалар, мустақил лексема семемаларининг турлари, ясама сўзлар, сўз бирикмалари, сўзларнинг нутқий

кўчма маънолари билан боғланиб, ўз қаторини нутқий маънодошлик (контекстуал синонимия) воситалари билан кенгайтириб боради. Масалан, ўзбек тилининг маънодош лексемалар лугатида (81) [севгили] бош лексемаси маънодошлик қаторида [махбуба], [ёр] [нигор], [дилдор] каби лексемаларни кўрсатади. Назмий нутқда эса шу тушунчани юздан ортиқ турлича сўзлар ифодалай олади. Булардан айримлари: (дилбар), (дилрабо), (дилжу), (дилнавоз), (дилором), (дилсўз), (дилистон), (дилбанд). Булар (дил-) — бош қисми фақат (дил-) билан келган сўзлар. Худди шундай сўзларни (гул-), (-пеша), (бе-), (-лик) ва ҳ. к. таркибий қисмли сўзлар ичида ҳам топиш мумкин. Булар ўзбек тилидаги [севгили] лексемасининг нутқий маънодошларидир.

14-§. Маънодошлик қаторининг юқорида кўриб ўтилган аташ ва вазифа семалари бир хил, ифода семалари фарқли бўлган туридан бошқа яна бир турли маънодошлик мавжуд. Лекин кўпгина тадқиқотчилар бундай қаторларни маънодошлик деб ҳисобламайдилар ва лексемаларнинг мазмун гуруҳларини алоҳида-алоҳида ЛМГ лари деб баҳолайдилар. Булар нарса-буюм, белги, ҳаракат-ҳолатни турлича даражалаб атовчи [нинни] — [чақалоқ] — [гўдак] — [бола] ... каби лексемалар гуруҳидир. Биз бундай маъно муносабатларини мазмуний даражаланиш (градуонимия) [29, 32, 82] деб атаган эдик. Бундай номланишнинг сабаби шундаки, ушбу лексемалар қатори ўзаро даражали зиддиятда (градуонимик оппозицияда) туради. [нинни] — [чақалоқ] — [гўдак] — [бола] даражаланиш қаторини [бола] — [фарзанд] — [зурриёд] маънодошлик қатори билан қиёсласак, улар орасида анчагина фарқ борлигини сезиш қийин эмас. Асосий фарқ шундаки, маънодошлик қаторидаги лексемаларнинг аташ семалари бир хил, бир турдаги нарса-буюм, белги-хусусият, ҳаракат-ҳолатни англатади. Даражаланиш қаторида эса умумий аташ семалари бир хил, лекин улар маълум бир семанинг турли даражаларини ифодалайди. Масалан, [нинни] — [чақалоқ] — [гўдак] қаторида «ёшнинг миқдори» семаси даражаланади. Маънодошлик ва даражаланиш қаторлари орасидаги иккинчи фарқ шундаки, маънодошлик қаторидаги лексемалар ўзаро ифода семалари билан фарқланадилар. Даражаланиш қаторида эса бу шарт эмас.

[нинни] — [чақалоқ] — [гўдақ] — [бола] ... даражаланиш қаторини маънодошликнинг бир тури сифатида баҳолашда биз қуйидагиларга асосландик:

Биринчидан, биз даражаланиш қаторлари деб ажратадиган қаторлар кўпгина тадқиқотларда маънодошлар деб қаралади.

Иккинчидан, даражаланиш қаторлари ҳам бир бош лексема атрофида бўлади ва ЛМГ га шу қатордан фақат шу бош лексема киради.

Учинчидан, даражаланиш қаторининг бош лексемаси — маънодошлик қаторининг бош лексемаси сингари нутқда ўз қатори аъзоларининг ўрнини боса олади.

Айни вақтда шуни ҳам таъкидлаш керакки, агар тадқиқотчиларимиз даражаланишни маънодошликнинг бир кўриниши сифатида қабул қилмасалар, моҳият ўзгармайди. Фақат даражаланиш ҳақидаги кузатишлар навбатдаги ЛМГ ларига бағишланган бўлимга ЛМГ ларининг бир тури таҳлили сифатида кўчирилиши лозим, холос. Бу ерда шуни алоҳида таъкидлаш лозим: буюк бобомиз Мир Алишер Навоий ўзининг «Мухокаматул—луғатайн» асарида [тамшимоқ] — [ичмоқ] — [сипқармоқ] ва [инграмоқ] — [синграмоқ] — [йиғламоқ] — [сиқтамоқ] — [ўкурмоқ] — [ҳай-ҳай йиғламоқ] лексемалари қаторини маънодошлар (синонимлар) сифатида қайд этган. У ушбу ҳодисани бир асосий тушунча: «ичмоқ» ва «йиғламоқ» тушунчаларининг танаввул (кўринишлари, турлари) деб берган (83) ва буни аниқ мисоллар билан исботлаган эди.

Қуйида даражаланиш қаторларига мисоллар келтирамиз. Қаторларнинг бош сўзи қалин (қора) ҳарфлар билан босилган:

Отлар:

1. [қиз] — [жувон] — [аёл] — (ёшига кўра).
2. [кулун] — [той] — [ғўнан] — [дўнан].
3. [бузоқ] — [тана] — [ғунажин] — [сигир].
4. [ўғил] — [ўсмир] — [ўспириқ] — [йигит] — (ёшига кўра).
5. [ниҳол] — [кўчат] — [дарахт]
6. [кулба] — [ҳужра] — [хона] — [уй] — [ҳовли] — [қаср] — [сарой] — [кошона] — (ҳажми ва ҳашамига кўра).
7. [қишлоқ] — [кент] — [шаҳар] — (ҳажми, аҳолиси ва ободонлигига кўра).

8. [насим] — [шабада] — [шамол] — [ел] — [бўрон].

Сифатлар:

1. [чиройли] — [сулув] — [кўркем] — [зебо].
2. [тузук] — [дуруст] — [яхши] — [ажойиб] — [ғалати].
3. [мовий] — [кўк] — [яшил],
4. [қизғиш] — [қизил] — [қирмизи].
5. [туйғун] — [сергак] — [сезгир] — [зийрак].

Олмошлар:

1. [шу] — [бу] — [у].

Равишлар:

1. [энди] — [ҳозир] — [боя].

Феъллар:

1. [шипшитмоқ] — [пичирламоқ] — [шивирламоқ] — [айтмоқ] — [бақирмоқ].
2. [юрмоқ] — [чопмоқ] — [югурмоқ] — [елмоқ].
3. [мудрамоқ] — [ухламоқ] — [қотмоқ].
4. [йиғламоқ] — [сиқтамоқ] — [ўкирмақ].
5. [ташламоқ] — [отмоқ] — [ирғитмоқ].
6. [тебранмоқ] — [чайқалмоқ] — [лапангламоқ] — [каловланмоқ].

Тақлидий сўзлар ва ундовлар:

1. [тақ-тақ] — [тўқ-тўқ] — [тиқ-тиқ]
2. [шир-шир] — [шўр-шўр] — [шар-шар].
3. [дик-дик] — [дук-дук] — [доп-доп].
4. [биқ-биқ] — [буқ-буқ] — [бак-бак].
5. [эх] — [ух] — [аҳ] — [вах].

Бундай қаторларни миқдоран жуда кўп келтириш мумкин. Ушбу мисоллардан яққол кўриниб турибдики, даражаланиш асосида ўзбек тили лексемалари орасида маълум мазмуний муносабатлар ўрнатилади. Даражаланиш лексемаларни парадигмаларга (гуруҳларга) бирлаштиришнинг омилларидан бири бўлиб хизмат қилади. Албатта, даражаланиш қаторлари маънодошликнинг бир тури сифатида қараладими ёки ЛМГ ларнинг бир тури сифатида ўрганиладими, бу алоҳида тадқиқ қилинадиган масаладир.

III БОСҚИЧ.

ЛЕКСЕМАЛАРНИНГ МАЗМУН ГУРУҲЛАРИ (ЛМГ)

15- §. ЛМГ систем лексикологиянинг энг зарур тушунчаларидан бири ҳисобланади. ЛМГ деганда, муайян бирлаштирувчи семаси асосида муайян гуруҳга бирлашувчи, айни вақтда фарқловчи семаларига кўра эса ўзаро фарқланиб, ажралиб турувчи лексемалар тушунилади. Том маънода, юқорида кўриб ўтилган маънодошлик қаторлари ва, хусусан, мазмуний даражаланиш қаторлари ЛМГ ларининг бир туридир. Биз фақат амалий қулайликлар, атама аниқлиги мақсадида маънодошлик ва даражаланиш қаторларини ЛМГ ларидан ажратдик. ЛМГ лари хилма-хил шакллар ва турларга эгадир. Бундай турлардан бири маънодошлик ва даражаланиш қаторларидир. Ҳар бир маънодош қаторлар учун аташ семалари умумлаштирувчи, ифода семалари эса фарқловчи семалар вазифасини ўтайди. Даражаланиш қаторларида эса даражаланадиган белги умумлаштирувчи сема, бу белгининг турли даражалари (энг оз — озроқ — оз — меъёрда — кўп — кўпроқ — энг кўп) эса фарқловчи сема вазифасини бажаради. Ушбу қаторларни ЛМГларидан ажратишнинг асосий сабаби шуки, бу қаторларсиз ҳам жуда кўп турли-туманликка эга бўлган ЛМГлари миқдор ва турларини лексемаларнинг қонуниятлари аниқ белгиланган мазмун гуруҳларидан фарқлашдан иборатдир.

ЛМГлари маълум бир умумий белги (умумлаштирувчи семалар) асосида лексемаларни маълум бир гуруҳга бирлаштиради. Ушбу лексемалар онгимизда мана шундай гуруҳлар сифатида яшайди. Нутқ эҳтиёжига, фикрнинг мазмун, мақсад ва шаклига кўра биз шу гуруҳлар ичидан керакли лексемани танлаб оламиз. Нутқ шароитига, нутқ иштирокчилари табиатига мос равишда бу лексеманинг ифода хусусиятларини белгилаймиз ва маънодошлик қаторидан зарур лексемани маълум бир сўз шаклида нутқ фаоллигига чиқарамиз. Шунга кўра бир сўзни нутқда намоён қилиш учун онгимиз минглаб тенглаштириш ва ажратиш амалларини бажаради⁺. Буларнинг барчаси тил воситаларининг ўхшаш

⁺ Бу ҳайратланарли иш эмас. Секундига қарийб 10.000000 дан ортиқ амалларни бажара оладиган ҳисоблаш асбоблари бизнинг онгимиздан, миямиздан бир неча марта ожиздир.

гуруҳларидан зарурийсини танлаб олиш жараёнида бўлади.

Ўзбек тили лексемаларининг мазмун гуруҳлари систем усулда етарлича ўрганилмаган. Фақат нутқ феъллари И. Қўчқортоев тадқиқотларида, ҳолат феъллари Р. Расулов ишларида, қавм-қариндошлик номлари М. Нарзиева, баҳолаш сифатлари С. Ғиёсов, ҳайвон номлари Р. Сафарова, тана аъзолари номлари Б. Жўраев, кўлам сифатлари И. Абдураҳмонов изланишларида замонавий усулларда ЛМГ лари сифатида таҳлил этилди. Аммо ЛМГларини ажратиш назарияси ўзбек тилшунослигида ҳали тўла ишлаб чиқилмаган (84. яна қар.: 17, 18, 85, 31).

Лексемаларни ЛМГларига бирлаштиришда уларни шундай белгилар асосида умумлаштириш лозимки, бу гуруҳга бирлашувчи лексемалар муайян соҳага, муайян туркумга оид бўлиб, улар орасида ўхшашлик жуда кўп, фарқ эса оз бўлсин. ЛМГни ҳосил қилувчи муайян лексемалар ўзига нисбатан катта бўлган мустақил гуруҳларга бирлаша оладиган лексемаларни ўз ичига олмаслиги керак. Масалан, ўзбек тилидаги кийим-кечак номлари гуруҳига (ЛМГга) кийим-кечак номларини атовчи — *телпак, дўппи, қулоқчин, қалпоқ, бўйинбоғ, гарданбанд, шарф, кўйлак, нимча, ятак, иштон, костюм, шим, тўн, пайпоқ, этик, ковуш, калиш* каби кўплаб лексемаларни киритиш мумкин эмас. Чунки бу лексемалар қатори, ҳақиқатан ҳам, шу белги асосида бирлашади. Аммо улар ўз навбатида бир неча ички, нисбатан тор доирадаги гуруҳларга ажралади. Ўзбек тилидаги кийим-кечак номларини камида 5 та ЛМГ га ажратиб ўрганиш керак. Булар куйидагилар:

1. «Бош кийим» ЛМГ: (*бўрк, дўппи, тақя, телпак, қалпоқ, қулоқ, салла, шляпа, шапка...*).

2. «Ич кийим» ЛМГ: (*иштон, кўйнакча; сийнабанд, чўмилғич, нимча, труси, майка...*).

3. «Устки кийим» ЛМГ: (*кийим, кўйлак, ятак, тўн, пўстин, ёпинчиқ, ёғмирлак, шим, шалвар, пойжома, пальто, костюм...*).

4. «Оёқ кийимлари» ЛМГ: (*пайпоқ, этик, маҳси, ковуш, калиш, туфли, чорик...*).

5. Ҳақиқатан ҳам ЛМГ: (*рўмол, қийиқ, белбоғ, тасма, пешонабанд, гарданбанд, бўғинбоғ, пойтава, камар...*).

Ўзбек тилидаги ҳайвон номларини аташга хизмат қиладиган лексемалар ҳам бир неча ЛМГларини ҳосил

қилади. Жумладан, Р. Сафарова фақат уй ҳайвонлари атамалари ичида қуйидаги ЛМГларини ажратади:

1) қорамол ЛМГ: (*сигир, бузоқ, тана, ғунажин, хўкиз, буқа, говмиш...*);

2) «от» ЛМГ: (*от, байтал, бия, айғир, саман, йўрға, ёбу, тўриқ, жийрон, бедов, ... тубичоқ, той...*).

3) «қўй» ЛМГ: (*қўй, қўчқор, қўзи, бақлан, ҳисори, араби, мерикос...*).

4) «эчки» ЛМГ: (*эчки, тақа, серка, улоқ...*).

5) «ит» ЛМГ: (*ит, қанжиқ, кўппак, бўрибосар, този, гуржи, кучук...*).

6) «эшак» ЛМГ: (*эшак, моча, хўтик, хачир...*).

7) «товуқ» ЛМГ: (*товуқ, хўроз, макиён, жўжа...*).

8) «чўчқа» ЛМГ: (*чўчқа, қабон, мегажин...*).

С. Ғиёсов «умумий ижобий шахсий баҳо» семаси билан бирлашувчи ЛМГ бош сўзларини қуйидаги миқдорда белгилайди (27): (*яхши, тузук, дуруст, чиройли, кўркама, гўзал, зебо, қизик, ажойиб, ғалати, ажаб, ажиб*). Бу қаторда даражаланиш ва маънодошлик муносабатлари билан ўзаро боғланган (*тузук, дуруст, кўркама, гўзал, зебо*) ва (*ажойиб, ажиб, ғалати, ажаб*) лексемаларини ажратиш мумкин; (*тузук—дуруст—яхши—ажойиб*), (*чиройли—гўзал—зебо*) бош лексемалари (*яхши*) ва (*чиройли*) бўлган даражаланиш қаторини; (*ғалати—қизик—ажойиб—ажаб—ажиб*) эса шаклдошлик қаторини ташкил этади. Демак, сифатларнинг умумий ижобий шахсий баҳо ЛМГ (*яхши—чиройли...*) таркибий қисмлардан иборат бўлади.

И. Қўчқортоев ўзбек тилидаги нутқ феълларини 8 та ЛМГ га ажратади (17).

1) демоқ феъли;

2) гапирув феъллари (*гапирмоқ, атамоқ, алжимоқ, мақтамоқ, тушунтирмоқ, исботламоқ, яқунламоқ...*);

3) ифодалов феъллари (*айтмоқ, билдирмоқ, таъкидламоқ...*);

4) талаффуз феъллари (*бошқармоқ, ўшиқирмоқ, қичқирмоқ, биғилламоқ*);

5) субъектив ҳукм феъллар (*кесатмоқ, мақтамоқ, таърифламоқ, ёмонламоқ, чалпимоқ, ўпкаламоқ, ҳақоратламоқ, жеркимоқ, қарғамоқ, саломлашмоқ, табрикламоқ...*);

6) нутқий даъват феъллари (*буюрмоқ, ундамоқ, тарғиб қилмоқ, даъват қилмоқ таклиф этмоқ, чақирмоқ, қистамоқ...*);

7) симметрик нутқ феъллари: (*суҳбатлашмоқ, гаплашмоқ, отамлашмоқ, ҳангомалашмоқ, чақчақлашмоқ, ўртоқлашмоқ, сирлашмоқ, дардлашмоқ, фикрлашмоқ, маслаҳатлашмоқ. . .*);

8) сукут феъллари: (*гапирмади, айтмади, индамади, чурқ этмади, тилини тиймоқ, жим бўлмоқ, сукут сақламоқ. . .*).

Биз бу ерда ҳар бир ЛМГнинг, асосан, бош, етакчи лексемаларини санаб ўтдик. И. Қўчқортоев эса китобида ҳар бир ЛМГ га мансуб бўлган 100 га яқин туб, қўшма феълларни, фразеологик ибораларни, феълларнинг кўчма маънолари билан боғлиқ жараёнларни атрофлича таҳлил этади.

Р. Расулов ўзбек тилидаги ҳолат феълларини 9 та ЛМГ га ажратади (21);

1) давомли ҳолат феъллари: (*турмоқ, ётмоқ, ўтирмақ, қолмоқ. . .*);

2) ҳаракат натижаси бўлган ҳолат феъллари: (*тўхтамоқ, тинмоқ, қораймоқ, ёришмоқ. . .*);

3) ижро ҳолати феъллари: (*сақламоқ, асрамоқ, қўриқламоқ, пойламоқ. . .*);

4) ҳаракатнинг ҳолати феъллари: (*кучаймоқ, қизиқмоқ, кўпаймоқ. . .*);

5) малака ҳолати феъллари: (*одатланмоқ, ўрганмоқ, кўникмоқ. . .*);

6) образли ҳолат феъллари: (*қаққаймоқ, оловланмоқ, чарақламоқ, олтинланмоқ. . .*);

7) биологик ҳолат феъллари: (*кексаймоқ, чанқамоқ, гулламоқ, қовжирамоқ. . .*);

8) физиологик ҳолат феъллари: (*ухламоқ, чарчамоқ, касалланмоқ, семирмоқ. . .*);

9) руҳий ҳолат феъллари: (*қўрқмоқ, завқланмоқ, ғабланмоқ, уялмоқ. . .*).

16-§. ЛМГ маркази ва қуршови. ЛМГлар икки қисмдан — асос ва қуршовдан иборат бўлади. ЛМГ асоси, одатда, бир неча (2—5) лексемадан ташкил топади. Бу ҳолда ҳар бир лексема муайян маънодошлик ва даражаланиш қаторларининг бош сўзи вазифасини ўтайди. ЛМГ қуршови эса бош лексемаларнинг маънодошлик ва даражаланиш қаторлари бирликларини, бу қаторларга кирадиган ва киритиладиган фразеологик ибораларни, ясама ва қўшма сўзларни, лексемаларнинг семема турлари замини шу қатор мазмунига яқинлашадиган лексемаларни ва ниҳоятда соф нутқий маънодошларни ўз

ичига олади. Улар миқдори ЛМГ асосидан 20—30 баравар ортиқ бўлади ва ҳаммиша очиқ табиатга эга, яъни янги бирликлар, маъно нозикликлари билан тўлдирилиб борилади.

ЛМГларнинг маркази катта барқарорликка эгадир, қуршови эса жуда тез ўзгарувчандир. Чунончи, «осмон жисмлари» ЛМГнинг асоси XV асрда ҳам, ҳозирги ўзбек тилида ҳам атиги тўртта лексемадан иборатдир. Булар: [қуёш, ой, юлдуз, сайёра] лексемалардир. Лекин бу лексемаларнинг қуршови ҳар бир давр учун ўзига хос бўлади ва ўзгариб туради. Чунончи, XV асрда [қуёш] лексемаси қуршови [кун, гунаш, офтоб, шамс, меҳр, меҳриҳовар, шаҳи ҳовар, меҳри анвар оламтоб, оламсўз...] каби бирликларни ўз ичига олса, ҳозир, асосан, (кун, офтоб) сўзлари билан чегараланади. Худди шундай [ой], [юлдуз], [сайёра] лексемаларининг ҳам қуршови XV асрга нисбатан анча камайган.

XV асрда [ой] лексемаси қуршови [моҳ, моҳтоб, моҳи тобон, ҳиллол, бадр], [юлдуз] қуршовида [ситора, ҳовқоб, кумуш, ахтар] кабиларни кўрсак, ҳозир бу қатор анча торайган. Аммо жуда кўп сўзларда даврлар ўтиши билан қуршовнинг асосан кенгайишини кўриш мумкин. Масалан, биринчи авлод қон-қариндошлик номлари (ота — она ~ бола) лексемаларидан иборат. Лекин фақат [ота] лексемасининг шу кунги қуршови бир неча лексема, сўз ва бирикмаларни ўз ичига олади: (падар, қиблагоҳ, жад, пуштупаноҳ, олампаноҳо рқа таянч дуоғий ва ҳ. к.) Булар сирасига (ота) тушунчасини ифодалашга хизмат қиладиган (дада, ада, бобо...) каби шева сўзлари ҳам қўшилади. ЛМГ марказий лексемаси ҳар бирининг қуршови алоҳидадир ва табиатан шу лексема бош бўлиб келган шаклдошлик ва даражаланиш қаторларидан иборатдир. ЛМГ нисбатан барқарор ва ўта кенг, деярли чекланмаган ва ўзгарувчан қуршовлардан иборат эканлиги тилнинг ҳам барқарор, ҳам ўзгарувчан ижтимоий ҳодиса сифатида узоқ муддат яшашига имкон беради. Маънодошлик ва даражаланиш қаторларининг чекланмаганлиги эса ҳар бир нутқ соҳибига у ёки бу маънони ифодалаш учун ўз нутқини хусусийлаштиришга деярли чексиз имкониятлар беради.

ЛМГ марказида жойлашган лексемалар бу марказда маълум тартиб, маълум зиддият асосида ўзаро барқарор муносабатларда бўлади. Бу зиддият ва муносабатлар турли-туман бўлади. ЛМГнинг ҳар бир аъзоси унинг

бошқа барча аъзоларига қатор семалари билан ўхшаш бўлиб, атиги бир-икки семаси билангина фарқланиб туради. Жумладан, «қорамол» ЛМГнинг маркази қуйидаги ички қурилишга эга:

14- жадвал

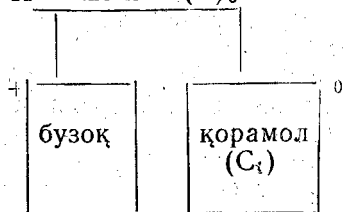
I. «жинси белгиланган».

(C₂).

0 қорамол, бузоқ

+ сигир, ҳўкиз, буқа

II^a «Ёши» (C₃)

II° «Жинси аниқ»

(C₂)

урғочи

эркак

(C₂)²

сигир

ҳўкиз, буқа

III бичилмаган

(C₂)

+ буқа — ҳўкиз 0

Биринчи зиддият нотўлиқ бўлиб, унда (қорамол ва бузоқ) кучсиз, белгисиз аъзони ташкил этади. Шунингдек, урғочи ва эркак мол ҳамда унинг боласини атаб кела олади. [сигир, ҳўкиз, буқа] эса кучли, белгили аъзони ташкил этади ва унинг учун II б зиддиятда бу белги аниқланади. II б зиддият тенг қийматли зиддият бўлиб, [сигир] лексемаси «урғочи» белгиси билан «эркак» белгиси [ҳўкиз ва буқа] га зиддир. III зиддиятда «эркак» белгиси яна ҳам аниқланади. «Бичилмаган» белгиси асосида тузиладиган бу нотўлиқ зиддиятда [буқа] кучли, белгили аъзо бўлиб, фақат бичилмаган эркак қорамолни атаб келади. [ҳўкиз] эса бичилган ва бичилмаган эркак қорамолга нисбатан ишлатилаверади. II а қатор зиддияти «ёши кичик» семаси асосида тузилади, чунки биринчи қатордаги белги (қорамол, бузоқ) лексемаларида «жинс» белгиланмаган ва аниқланиши мумкин эмас. Шунинг учун (қорамол, бузоқ)нинг навбатдаги зиддияти янги (ёш) семаси асосида ўтказилади. Агар

биз «қорамол» семасини (C_1) деб, жинсни—(C_2) деб, «урғочи» семасини — (C_2^1), «эркак» семасини (C_2^2), «бичилмаган»ни (C_2^3), «ёши кичик»ни (C_3) деб шартли белгилар билан ифодаласак, «қорамол» ЛМГ марказий лексемаларининг семемаси қурилишини қуйидагича беришимиз мумкин бўлади:⁺

[қорамол] = C_1 C_2 C_3

[сигир] = C_1 C_2^1

[буқа] = C_1 C_2^2 C_2^3

[ҳўкиз] = C_1 C_2^2 C_2^3

[бузоқ] = C_1 C_2 C_3

Бу қатордан кўриниб турибдики, охирида келган [бузоқ] семемаси ифодаланган, барқарор (C_3) [ёш семасига] эга ва у яна давом эттирилиши, аниқланиши мумкин. Қаторнинг бошида турган [қорамол]— ЛМГнинг бош лексемаси эса ифодаланмаган (нейтрал) (C_3) билан тугайди. Демак, «қорамол» ЛМГдаги лексемаларда C_3 (ёш) аниқланиши мумкин. Шу боис [бузоқ — тана — ғунажин] даражаланиш қатори шу сема — «(ёш)» семаси асосида тузилади.

Барча ЛМГларининг марказий лексемалари ўзаро мана шундай барқарор муносабатларда туради ва уларнинг семемалари таркиби, тузилиши санокли семалар асосида аниқ тавсифланиши мумкин. Тадқиқотчи М. Нарзиева 200 лексемани ўз ичига олган ёш отларининг маъно тузилишини — ЛМГ марказини 8 сема билан ихчамгина шарҳлаб берган. (30.)

ЛМГ марказий лексемаларининг ўзаро муносабатларини кўриб чиқиш ЛМГлар марказининг ўзидаёқ бошқа етакчи лексемани ва унинг марказий қуршовини фарқлашни тақозо қилади. Биз юқорида кўриб ўтган «қорамол» ва «қариндош» ЛМГларида бош лексема [қорамол] ва [қариндош] лексемаларидир. Нутқ феълларининг юқорида санаб ўтилган ЛМГлари учун [гапирмоқ], [айтмоқ], [талаффуз қилмоқ] ва ҳ. к. «умумий ижобий

⁺ С устидаги о семанинг ифодаланмаганлиги, + эса белгиланганлигини кўрсатади.

баҳо белгиси» ЛМГ учун [яхши], «бош кийим» ЛМГ учун [бўрк], «қўй» ЛМГ учун [қўй] ва ҳ. кабилар бош лексемалардир. ЛМГ бош лексемаси маънодошлик ва даражаланиш қаторларининг бош лексемаси хусусиятларига эгадир.

ЛМГда бош лексема бўлмаслиги ҳам мумкин. Бунда ЛМГ қурилишида бўшлиқ (лакуна, қар. 86) сезилади ва тил бундай бўшлиқни янги битта лексема ёки бошқа атов бирлиги (сўз бирикмаси ва б.) билан тўлдиришга интилади. Масалан, «оёқ кийими» ЛМГда қадимда [кечак] бош лексемаси бўлган (бу лексема кийим-кечак) да сақланган. ЛМГ бу лексемани йўқотди ва таркиби анча равшан бўлган. (оёқ кийими) бирикмаси билан ЛМГ ни бирлаштирди. Шунга яқин ҳодисани «бўрк» ЛМГ да кўриш мумкин. Чунки [бўрк] лексемаси йўқолиш арафасида ва у «бош кийим» бирикмаси билан алмаштирилмоқда.

17-§. «ЛМГлари марказидаги лексемалар ўзаро қандай муносабатларда туради» деган савол туғилиши табиийдир. Бу саволга биз толиби илмларимизга: «Буни сиз аниқлайсиз»,— деб жавоб бера оламиз, холос. Бунинг боиси шундаки, жаҳон тилшунослигида лексемаларро маъно муносабатлари, асосан, маънодошлик (синонимия), зид маънолилик (антонимия) ва, қисман, жинс-турлилик (гипонимия) (қар. 29; 32) муносабатларини ўрганиш билангина чекланган. Ўзбек тилшунослиги эса бу соҳада яна ҳам илгарилаб кетди. Ўзбек тилидаги ЛМГ марказий лексемалари орасидаги маъно алоқаларини ўрганиш (градуономия), жинс-тур (гипонимик), бутун—бўлак (партонимик), вазифадошлик (функционализм) ва поғоналилик (иерархонимик) каби маъно муносабатлари ажратилиши мумкинлигини кўрсатди (32). Бу муносабатлар асосида ЛМГларининг ташкил топиш хусусиятлари эса ҳали умуман ўрганилган эмас.

Даражаланиш (градуономия) ҳақида биз боб бошида гапириб ўтдик. Энди навбат юқорида саналган мазмуний алоқаларнинг бошқа турларига келди. Фақат шунини алоҳида қайд этишимиз жоизки, бу нуқтаи назардан нафақат ўзбек тили луғат таркиби, балки бошқа тиллар луғати қам тадқиқ этилмаган. Бизнинг қўйида баён этадиган таҳлилларимизга келажак ўзининг жиддий туза тиш ва тўлдиришларини, қўшимчаларини киритади.

18-§. *Жинс-тур (гипонимик) муносабатлари.* Воқеликда нарса, белги, хусусиятлараро жинс-тур боғла-

нишлари жуда кенг тарқалган. Бундай боғланишларни табиатда ҳам, ҳаётда ҳам, фанда ҳам жуда кўп учратамиз. Масалан, (дарахт) тушунчаси бор. Лекин воқеликда, умуман, (дарахт) мавжуд эмас. Воқеликда фақат унинг турлари «тўғри бурчакли тўртбурчак», «тенг ёнли тўртбурчак», «квадрат», «ромб», «параллелолипед», «параллелограмм», «трапеция» ва ҳ. к. мавжуддир. Воқеликдаги ва онгимиздаги бундай мавжудотлар орасида жинс (дарахт, тўртбурчак) ва тур (қайин, олма, квадрат, ромб...) муносабатлари бор экан, улар, албатта, тилда ўз аксини топади. Шунинг учун тилдаги ЛМГларининг марказида турган жуда кўп лексемалар ўзаро жинс-тур мазмуний муносабатлари билан боғланади. Бундай ЛМГларидан: «қорамол», «от», «яхши», «гапирмоқ», ... каби ЛМГларни олайлик. Уларнинг қурилиши ва таркиби билан юқорида танишиб чиқдик.

Жинс-тур (гипонимик) муносабатлари билан боғланган ЛМГ «дарахт» аъзолари (*қайин, тол, терак, бақатерак, мажнунтол, арча, ... олма, ўрик...*), гул ЛМГ (*райхон, садбарг, атиргул, гултожихўроз, сафсаргул, карнайгул, пиёзгул* ва ҳ. к.), идиш ЛМГ (*товоқ, коса, пиёла, чойнак...*), палос ЛМГ (*гилам, шолча, палос, бўйра*), овқат ЛМГ (*ош, палов, манти, чучвара...*), ичимлик ЛМГ (*сув, шароб, шарбат*) ...

Ушбу мисоллардан кўришиб турибдики жинс-тур муносабатлари асосида жуда кўп ЛМГлари ташкил топган. Уларни қунт ва диққат билан ўрганиш ўзбек лексикологиясининг навбатдаги вазифаларидан биридир.

18-§ Бутун бўлак (портонимия) муносабатлари. Бутун бўлак муносабатлари ҳам воқеликда кенг тарқалган бўлиб, воқеликнинг бевосита инъикоси бўлган онгимизда, онгнинг шакли ва ифода воситаси бўлган тилимизда ўз аксини топиши керак (топади ҳам). Бутун бўлак муносабатлари билан боғланган ЛМГлари миқдори ҳам ўзбек тилида анчагина бор. Жумладан, (дарахт, илдиз, шох, барг) лексемалар гуруҳини олиб кўрайлик. Бу гуруҳ ўзаро бутун бўлак муносабатлари билан боғланган «бутун» бош лексема (дарахт) билан, бўлаклар эса (илдиз, шох, барг) лексемалари билан ифодланади. Бу қаторда қизиқ бир ҳодисани кўрамиз. (Дарахт) лексемасида етакчи (дарахт семемасидан бошқа семеманинг яна битта мазмуний тури мавжуддир. Бу «дарахт танаси» семема маъно турндир. *Дарахтни чопинг, дарахтга мих қокманг, дарахтни оқланг* каби гап-

ларда худди шу дарахт танаси маъно тури воқелашгандир. Демак, (дарахт) ўзининг икки семема тури билан икки вазифани ўтайди: етакчи семемаси асосида (барг, шох, дарахт тана), (илдиз) лексемаларини битта «дарахт» бутун бўлак ЛМГга бирлаштиради. (Илдиз), (шоҳ) лексемаларига нисбатан эса «дарахт» танаси семемаси асосида бутуннинг бўлаги маъносида келади. Шу сабабли қўшни ЛМГдан (бутун бўлак ЛМГдан) (тана) лексемасидаги семеманинг битта маъно тури ёрдамга келади ва «дарахт», «тана» маънодошлиги ҳосил бўлади⁺. Бутун бўлак муносабатлари билан боғланган яна бир неча ЛМГларини кўриб ўтамиз: (*китоб, муқова, варақ, бет*); (*одам, бош, бўйин, тана, оёқ, қўл*); (*тана, елка, кўкрак, қорин, бел, орқа*); (*панжа, кифт, бармоқ, тирноқ*).. Тасаввур этиш мумкинки, бутун—бўлак муносабатлари асосида таркиб топган ЛМГ оз эмас. Келгуси тадқиқотлар уларнинг миқдори ва табиатини очиб беради.

19- §. Вазифадошлик (функционализм) асосида тузилган ЛМГлари миқдоран оз бўлса керак. Бундай ЛМГ санокли бўлиб, улар, асосан, от туркумида аниқланади. Чунончи, (қалам, ручка). Лекин бунда ҳам ёзув қуроли жинс-тур ЛМГ хусусиятини кўриш мумкин. Вазифадошлик ЛМГнинг миқдоран озлиги вазифадошлик асосида махсус маъно кўчиш усулининг ўзбек тилида жуда унумли эканлиги туфайли бўлса керак.

20- §. Поғоналилик (иерархонимия) муносабатлари асосида ҳам ЛМГ ажралади. Бу, айниқса, илмий атамалар сирасида жуда кўп учрайди. Масалан, биологияда (тип — синф — туркум — оила — уруғ — тур). Лекин бундай ЛМГда жинс-тур муносабатларини ҳам кўриш мумкин.

21- §. Лексемаларнинг мазмуний гуруҳлари масаласи билан боғлиқ фикрларни яқунлар эканмиз, толиби илмларимизга такрор ва такрор айтамизки, ўзбек тилидаги ЛМГларини аниқ ажратиш, уларнинг орасидаги ўзаро маъно муносабатларини аниқлаш, ҳар бир ЛМГнинг марказий лексемалари ва қуршовларини тавсифлаш ва бу ишларнинг натижаси сифатида «ўзбек тилининг уядош

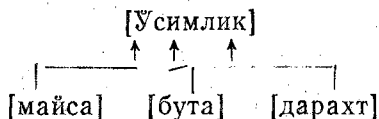
⁺ Бундай ҳодиса ЛМГда кенг учрайди. Чунончи, «қўй» жинс-тур ЛМГда «қўй» етакчи, бош лексема вазифасини ўтайди ва «жинс» ҳамда «ёш» семаларига нисбатан бефарқдир (бизда қўй кўп, эчки оз). Лекин қўй — қўчқор зиддиятида ургочи семаси билан келади.

сўзлари луғати»ни тузиб, ҳалқимизга туҳфа қилиш Сизнинг зиммангиздаги ҳал қилиниши кечиктириб бўлмас вазифалардан биридир. Барча лексик парадигмалардан систем таҳлил учун энг асосийси ЛМГларидир. Шунинг учун уларни ажратиш асосларини, қурилишини атроф-лича ва пухта ўрганишимиз зарур.

IV БОСҚИЧ.

ЛЕКСЕМАЛАРНИНГ МАВЗУ ТУДАЛАРИ (ЛМТ)

22- §. ЛМТ бир умумий мавзуга оид бир неча ЛМГни ўзида бирлаштиради. Масалан, ўзи бир неча ЛМГларидан иборат «уй ҳайвонлари» ёки «қуш» каби ЛМТлари шулар жумласидандир. И. Қўчқортоев томонидан ажратилган нутқ феълларининг 8 та ЛМГ «демоқ» ЛМТ (нутқ феъллари ЛМТ)га бирлашади. ЛМТларининг ўзига хос ва диққатга сазовор хусусияти шундаки, ЛМТлари ҳам марказ ва қуршовдан иборат бўлиб, уларнинг марказига ЛМГ ларининг бош лексемаларигина мансубдир. ЛМГларининг марказий аъзолари эса ЛМТ даги марказий лексемаларнинг қуршовини ташкил этади. Шу усул билан лексик парадигмалари катталашиб борган сари қуйи босқичдаң юқори босқич марказига кирадиган лексемалар сони камайиб бораверади. Шу усул билан тил ўзининг муносабатлар чизмалари ва қонуниятларини мумкин қадар соддалаштириб бораверади. Яъни айни бир муносабатлар моҳиятан қуйидан юқоригача такрорланиб боради. Жумладан, «ўсимлик» ЛМТни олайлик. У ўз навбатида устки, асосий, марказий лексемадан иборатдир.

Яъни моҳиятан бу жинс-тур муносабатлари асосида тузилган ЛМГдир. [ўсимлик, майса, бута, дарахт] битта ЛМГдир. ЛМГларига хос бўлган барча хусусият ва қонуниятлар буларга ҳам татбиқ этилади. Лекин (майса)—(бута)—(дарахт) лексемалари оддий лексемалар эмас, балки маънодошлик, даражаланиш, жинс-тур, бутун бўлак муносабатларини акс эттирувчи бир неча лексик парадигманинг бош лексемасидир ва буларнинг

орқасидан тилда юзлаб лексемалар, нутқда эса минглаб атов бирликлари эргашади. «Ўсимлик» ЛМТсининг битта марказий аъзоси (дарахт) лексемасини олиб кўрайлик. Унинг бир қисм алоқалари қуйидаги жадвалда кўрсатилган:

15- жадвал

	бугун-бўлак — ЛМГ	
		— (илдиз)
		— (барг)
		— (шох)
		— (тана)
		маънодошлик қатори
даражаланиш қатори ... — (ниҳол) — (кўчат)	жинс-тур ЛМГ	— (дарахт) — ёғоч...
		— (тол)
		— (қайин)
		— (олма)
		— (ўрик)

Бу чизмада лексик парадигмаларнинг фақат марказий лексемаларнинг бир қисмигина берилган. Бу лексемаларнинг ҳар бири эса ўзининг маънодошлик ва даражаланиш қаторларида марказий лексема вазифасини ўтайди ва ўнлаб лексемалар, минглаб нутқий воситаларни бирлаштиради. Лекин (ўсимлик) ЛМТга [дарахт] битта лексема сифатида киради ва бу парадигмада маълум бир белги-хусусият билан шу ЛМТсининг бошқа аъзолари билан бирлашади ва улардан фарқланади. [Дарахт] лексемаси ЛМТ доирасида қабул қилган маъно белгилари (семалар) ўта умумий бўлиб, [дарахт] атрофида бирлашувчи қуйи ЛМГ ва қаторларининг барча аъзолари учун умумий ва мажбурийдир. Бу аъзоларда шу маъно (сема) хусусийланиб, парчаланиб, муайянлашиб, нутқий аниқлик даражасигача боради. Шунинг учун лексеманинг семема таркибидаги семалар ўзаро диалектик нисбий бугун-бўлак муносабатлари билан боғланади. Улар тилнинг содда, оддий тузи-

лиш ва яшаш усулини аниқ кўрсатади. Гап тузилиши ва таркибининг ўта содда ва тежамлилиги шундаки, моҳиятан бир хил муносабатлар тилнинг турли босқичларида, сатҳларида, шаклларида янги-янги кўриниш ва мазмун кашф этади. Шунинг учун моҳиятини тўлалигича ҳеч ким англамаган, умри давомида имкониятларининг миллиард — миллиардининг бир қисмидан ҳам ҳеч ким фойдаланишга улгуролмайдиган, чексиз саналган тил саноқли маъно фиштлири (семалар), шакл бирликлари (30—40 фонема) ва муносабат турларининг ўзаро ранг-баранг бирикиб, кўз кўролмайдиган, қулоқ эшитиб ниҳоясига ета олмайдиган турли-туманликни ташкил этади. Буни фақат риёзиётда ўн рақами ва тўрт амалнинг содаллиги, риёзиёт эса шуларнинг турли хилдаги бирлашувларининг натижасидан иборатлиги билан ёки моддаларининг хилма-хиллигини санаб, тавсифлаб поёнига ета олмайдиган Қуёш тизими сайёраларидаги барча моддаларни Д. Менделеевнинг кафтдек келадиган кимёвий элементлар даврий жадвали ўз ичига олиши билан қиёслаш мумкин. Тилшуносликнинг вазифаси эса мана шундан тизимни очишдан иборатдир.

АДАБИЁТЛАР

1. **Апресян Ю. Д.** Идеи и методы структурной лингвистики. М., 1966.
2. Основные направления структурализма. М., Наука, 1964.
3. **Солнцев В. М.** Язык как системно-структурное образование. М., 1971.
4. **Усмонов С.** Умумий тилшунослик. Тошкент, 1972.
5. **Неъматов Ҳ.** Қайта қуриш стратегияси ва ўзбек синхроник тилшунослигининг вазифалари. УТА, 1987, № 3.
6. **Соссюр де Ф.** Курс общей лингвистики. Труды по языкознанию. М., 1977.
7. **Брендаль В.** Структурная лингвистика. В. А. Звегинцев. История языкознания XIX и XX вв. в очерках и извлечениях, ч. II. М., 1960.
8. Ҳозирги замон ўзбек тили. Ф. Қамол таҳрири остида. Тошкент, 1957.
9. **Маъруфов З.** ва б. Ҳозирги замон ўзбек тили. Тошкент, 1957.
10. **Пинхасов Я. Д.** Ҳозирги замон ўзбек тили лексикаси. Тошкент, 1960.
11. **Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И.** Ўзбек тили. Тошкент, 1978.
12. **Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш.** Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент, 1975.
13. Ўзбек тили лексикологияси. Тошкент, 1981.
14. **Шоабдураҳмонов ва б.** Ҳозирги ўзбек адабий тили. Жамоа I қисм. Тошкент, 1980.
15. **Раҳматуллаев Ш.** Семема — мустақил тил бирлиги. Ўзбек тили ва адабиёти. 1984, № 5.
16. **Раҳматуллаев Ш., Юнусов Р.** Семемаларнинг семалар состави ва семантик боғланиш ҳақида. Ўзбек тили ва адабиёти, 1974, № 1.
17. **Кўчқортоев И.** Сўз маъноси ва унинг валентлиги. Тошкент, 1977.
18. **Кўчқортоев И.** Тилнинг луғат системасини ўрганишнинг бир йўли тўғрисида. Ўзбек тили ва адабиёти. 1972, № 3.
19. **Цалкаламанидзе А. А.** Система значений и функционирование глагола бўл — в современном узбекском литературном языке. АҚД. Тошкент, 1973.
20. **Цалкаламанидзе А. А.** Семантико-синтаксические группы глаголов в узбекском языке. Тбилиси, 1987.
21. **Расулов Р.** Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари. Тошкент, 1989.
22. **Расулов Р.** Лексико-семантические группы глаголов состояния и их валентность. Тошкент, 1991.

23. **Расулов Р.** Ўзбек тили феълларининг семантик структураси. 1-қисм. Тошкент, 1991.
24. **Абдурахмонов И.** Ит номлари ҳақида. Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари. Тошкент, 1962.
25. **Ғиёсов С.** Ўзбек тилида субъектив баҳо сифатларининг семик таҳлили. Ўзбек тили ва адабиёти. 1986, № 2.
26. **Ғиясов С.** Семантическая структура и компонентный анализ качественных прилагательных узбекского языка. АКД. Тошкент, 1983.
27. **Джаббарова Р., Ғиясов С.** Применение метода компонентного анализа к изучению качественных прилагательных узбекского языка. Советская тюркология, 1978, № 2.
28. **Джурасев Б.** Структурно-семантическое исследование многозначных слов современного узбекского языка. АКД. Ташкент, 1985.
29. **Сафарова Р.** Гипонимия в узбекском языке. АКД. Тошкент, 1990.
30. **Нарзиева М.** Қон-қариндошлик номларининг компонент таҳлили. Ўзбек тили ва адабиёти. 1986. № 5.
31. **Бегматов Э.** Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. Тошкент, 1985.
32. **Ньматов Ҳ., Бегматов Э., Расулов Р.** ва б. Лексик макросистема ва унинг тадқиқ методикаси. (Систем лексикология тезислари) УТА, 1989, № 6.
33. **Қўчқортоев И. Ф.** де Соссюрнинг лингвистик концепцияси. Назария ва метод масалалари. ТошДУ қошидаги малака юшириш факультети тингловчилари учун қўлланма. ТошДУ, 1976.
34. **Щерба А. В.** О трехком аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании. Языковая система и речевая деятельность. Л., 1974.
35. **Трубецкой Н. С.** Основы фонологии. М., 1960.
36. **Хлебникова И.** Оппозиции в морфологии. М., 1960.
37. **Баскаков Н. А., Содиқов А. С., Абдуазизов А. А.** Умумий тилшунослик. Тошкент, 1979.
38. **Абдуазизов А.** Ўзбек тилининг фонологияси ва морфонологияси. Тошкент, 1992.
39. **Якобсон В.** Круговорот лингвистических терминов. Фонетика. Фонология. Грамматика. (К 70 летию А. А. Реформатского). М., 1971.
40. **Исаченко А. В.** Бинарность, привативные оппозиции и грамматические значения. В Я.; 1963, № 2.
41. **Нигматов Х.** Функциональная морфология тюркоязычных памятников XI—XII вв. Ташкент, 1989.
42. **Челпанов Г. И.** Учебник логики. М., 1946.

43. Диалектика и логика. Законы мышления. М., 1962.
44. Диалектика и логика. Формы мышления. М., 1962.
45. Нигматов Х. Включенное третье в морфологическом строе тюркских языков. Советская тюркология. 1986, № 3.
46. Ньматов Х. Узбек тилининг тарихий фонетикаси. Тошкент 1992. 1992.
47. Ньматов Х. Қайта қуриш стратегияси ва узбек тилшунослигининг навбатдаги вазифалари. Узбек тилини синхроник ўрганиш масалалари. Илмий асарлар тўплами. Тошкент, 1987.
48. Карцевский С. Об асимметрическом дуализме лингвистического знака. Звегинцев В. А. История языкознания XIX и XX вв. в очерках и извлечениях. Ч. П. М. 1960.
49. Скаличка В. Асимметрический дуализм языковых единиц. Сб. Пражский лингвистический кружок. М., 1967.
50. Бафоев Б. Навойи асарлари лексикаси. Тошкент, 1983.
51. Усмонов Х. Лингвостилистические особенности языка Лютфи. АКД. Тошкент, 1986.
52. Гулямов Х. Узбекско-таджикские языковые связи. Тошкент, 183.
53. Боровков А. К. Таджикско-узбекское двуязычие и вопрос взаимовлияния таджикского и узбекского языков. Уч. записки. ИВ АН СССР Т. IV. М., 1951.
54. Халмурадов Т. Реализованные и нереализованные подсистемы совр. узб. словообразования. ФАН, Ташкент, 1989.
55. Нурмонов А., Махмудов Н. Узбек тили сўз ясалишига бир назар. Узбек тили ва адабиёти, 1987, № 3.
56. Ньматов Х. XI—XII аср ёзма ёдгорликлари тилада кўмакчилар. Узбек тили грамматик қурилиши, лексикологияси ва диалектологияси масалалари, Самарқанд, 1976.
57. Севортян Э. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. М., 1962.
58. Қўнғуров Р., Тихонов А. Обратный словарь узбекского языка. Самарқанд, 1968.
59. Севортян Э. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке, М., 1966.
60. Гулямов А. Проблемы исторического словообразования узбекского языка. I. Аффикация, Ч. I. Словообразующие аффиксы имен. АДД. Т., 1955.
61. Ҳожиёв А. Узбек тили сўз ясалиши. Т., 1989.
62. Кононов А. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.—Л., 1960.
63. Нигматов Х. О глагольных корнях типа СГС и СГ по материалам словаря Махмуда Кашгарского. Советская тюркология. 1970. № 3.
64. Хусайнова З. Ономастологическое исследование названий. свадебных обрядов в узбекском языке. АКД, Ташкент, 1984.

65. Атауллаев, Хусайний. Бадойнул-санойиъ. Тошкент, 1981.
66. Қиличев Э. Бадний тасвирнинг лексик воситалари. Тошкент, 1982.
67. Незматова Г. «Чинор» сўзи ҳақида. Республика ёш филолог олимларининг тантанали илмий анжумани материаллари. Ш. т., 1991.
68. Нарзиева М. Шахсни ёш белгисига кўра атовчи сўзлар группасининг ички классификацияси ҳақида. Ўзбек тилини синхроник ўрганиш масалалари. Тошкент, 1987.
69. Кузнецов А. От компонентного анализа к компонентному синтезу. «Наука», М., 1986.
70. Расулов Р., Нарзиева М. Систем лексикология элементларидан фойдаланиш. Т., 1992.
71. Зикриллаев Ф. Фельнинг шахс, сон, ҳурмат катгориялари системаси. ФАН. Тошкент, 1990.
72. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Том. I, М., 1981.
73. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Том II. М., 1981.
74. Миртожиев М. Ўзбек тилида полисемия. Тошкент, 1975.
75. Уфимцева А. Опыт изучения лексики как системы (на материале английского языка). М., 1962.
76. Намозова Р. «Яхши» сифатининг лексик-семантик парадигмалари ва коллокатив моделлари, УТА, 1976, 5-сон.
77. Мусаев Г. Г. Сезги ва хоҳиш-истак фельларининг жинс валентлиги. Тошкент, 1991.
78. Нигматов Х., Абдуллаев К., Банару В., Махмудов Н, Мухамедова Д., Нурманов А. Структуры предложения и актуальные вопросы синтаксиса тюрских языков. Советская тюркология, 1984, № 5.
79. Сайфуллаева Р., Абузалова М. Гапнинг энг кичик қурилиш қолиплари ҳақида. УТА. № 5, 1991.
80. Раҳматуллаев Ш. Отларда негизлар. УТА, 1971, № 1, 2.
81. Ҳожиев А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. Тошкент, 1974.
82. Орифжонов Ш. Даражаланиш (градуономия). Республика ёш филолог олимларининг тантанали илмий анжумани материаллари. Ш. Тошкент, 1991.
83. Алишер Навоий. Асарлар. Т. XIV, Тошкент.
84. Қўчқортоев И. Сўзларнинг лексик-семантик тўдалари ҳақида. ТошДУ илмий асарлари. 359- чиқиши. Тошкент, 1969.
85. Қўчқортоев И. Лексика «Дивану луғатит тюрк» Маҳмуда Қошғари и Современный узбекский литературный язык, Советская тюркология, 1972, 1-сон.
86. Гак В. Сравнительная типология французского и русского языков. М., 1983.

МУНДАРИЖА

<i>Кириш</i>	3
I. БОБ. Асосий тушунчалар ва таҳлил усуллари	7
II БОБ. Лексема ва сўз	33
III БОБ. Лексеманинг мазмуни—семема ва унинг таркиби	54
IV БОБ. Лексемаларнинг ўхшашлик қаторлари (парадигмалари)	78
<i>Адабиётлар</i>	124

НЕЪМАТОВ ҲАМИД, РАСУЛОВ РАВШАНҲУЖА

ЎЗБЕК ТИЛИ СИСТЕМ ЛЕКСИКОЛОГИЯСИ АСОСЛАРИ

(Олий ўқув юрти талабалари учун қўлланма)

Муҳаррир *Ҳ. Юсулова*
Бадий муҳаррир *Т. Қанаатов*
Техн. муҳаррир *Ш. Бобохонова*
Мусахҳих *З. Фуломова*

ИБ № 6547

Теришга берилди 30. 11. 94. Босишга рухсат этилди 13. 09. 95. Формати 84×108^{1/32}. Кегли 10 шпонсиз. Литературная гарнитураси. Юқори босма усулида босилди. Шартли б. л. 6,72. Шартли кр-отт. 6,93. Нашр. л. 5,63. 5000 нусхада босилди. Буюртма № 54.

«Ўқитувчи» нашриёти. Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома № 13—107—94.

Ўзбекистон Давлат матбуот қўмитасининг Янгийўл ижара китоб фабрикаси. Янгийўл ш., Самарқанд кўчаси, 44. 1995.